

Wat is wijsheid?

Colofon

Eerste druk: januari 2016

© 2016 Rob Nijhoff

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Nijhoff, R.A. (Rob)

Wat is wijsheid? Toekomst voor christelijke politiek.

ISBN/EAN: 978-90-79032-10-5

2016 Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Mr. G. Groen van Prinsterer Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

Wat is wijsheid?

Toekomst voor christelijke politiek

Rob Nijhoff

Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Buijten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Er zijn er, die ons willen wijsmaken, dat de kerk alleen maar een toevluchtsoord voor de zielen is. De kerk, zeggen zij, mag zich alleen maar bezig houden met de redding van zielen. Ja, ja, dat is een mooie godsdienst. (...) Dat is een godsdienst, die de keizer wel graag heeft. Zo'n godsdienst geeft hij graag staatssteun. Die zorgt dat de kerk gauw van de weg afgaat, als hij eraan komt rijden. Die [godsdienst] zit hem nooit dwars. Dat is de godsdienst, die God bespottelijk maakt. (...) De waarheid is niet iets voor voorzichtige lieden. Dat soort lui heeft geen waarheid nodig, maar een makkelijke sofa.

Kaj Munk¹

Inhoud

Woord vooraf.....	7
Inleiding: politieke wijsheid.....	9
1. Elke politicus heeft een visie.....	19
<i>Charles Taylor</i> : Erken diepere motivaties, ook in de politiek	28
2. Eerst luisteren, dan praten: geen parlement zonder <i>écoutement</i>	32
<i>Nicholas Wolterstorff</i> : Christelijke mensenrechten.....	38
3. Het evangelie heeft Europa gestempeld.....	42
<i>Tom Wright</i> : Jezus is Heer, en kerken zijn kolonies van zijn Rijk.....	48
4. Alle overheden decentraal (want Christus is Heer).....	52
<i>Stanley Hauerwas</i> : Kerken belichamen een politieke boodschap	60
5. Kerken hebben een politieke stem	64
<i>Oliver O'Donovan</i> :	
Politiek oordeelt, de kerk vergeeft – en mildheid werkt door.....	72
6. Een partij geeft een beweging politiek gezicht	76
<i>Karl Barth</i> : God dicteert niet wat christelijke politiek is	86
7. PolitiekC: christenen die politiek verschillen en elkaar toch zoeken.....	89
Nawoord	95
Bijlage: Zandlopermodel.....	99
Noten	103

Woord vooraf

Waar moet het heen met de christelijke politiek in Nederland? In wat hierna volgt, zal duidelijk worden dat tussen de grote woorden ook een meer bescheiden taal te beluisteren valt. Tussen herkerstening van de samenleving als ideaal en het verdwijnen van christelijke politiek als doemscenario zit immers nogal wat ruimte voor nuances. In Nederland hebben zeker de laatste anderhalve eeuw christenen actief bijgedragen aan het geven van een stem aan groepen burgers in de politiek. Voor hun motivatie konden deze christenen verwijzen naar de maatschappelijke inzet die geloofsgenoten vanaf de eerste eeuwen hebben opgebracht. Wat begon met inzet voor armen of slachtoffers van de pest, verbreedde zich tot aandacht voor de samenleving als complex geheel door inzet in stads- of landsbestuur. Hoe kunnen christenen deze traditie in de eenentwintigste eeuw voortzetten?

Deze bundel biedt het afsluitend resultaat van het project 'Geloof en politiek in een postchristelijke tijd' van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Van veel kanten komt inbreng bij elkaar: niet alleen van sociologische *trendwatchers* en Haagse onderzoeksinstituten zoals de Raad voor het Openbaar Bestuur, maar vooral ook van allerlei gesprekspartners met een specifieke interesse in de relatie tussen christelijk geloof en politiek. Van sommige van deze partners bestond de inbreng uit hun betekenisvolle leven en / of uit hun werk in boekvorm (denk bijvoorbeeld aan de theoloog Dietrich Bonhoeffer of de filosoof Nicholas Wolterstorff). Anderen leverden hun inbreng als opinievormers in de media (zoals Paul Visser, predikant van de Amsterdamse Noorderkerk) of in gesprekken (zoals Cors Visser, directeur van *ForumC*, en predikant-theoloog Ariaan Baan, gepromoveerd op het denken van Stanley Hauerwas). Sommigen tonen betrokkenheid bij de ChristenUnie op theoretisch of praktisch vlak (zoals de filosoof en senator Roel Kuiper en de theoloog en ethicus Ad de Bruijne), anderen voelen zich vooral of óók met andere partijen verbonden (zoals sommige voor dit project geïnterviewde studenten).

Ook binnen het Wetenschappelijk Instituut zelf waren er verschillende gesprekspartners, onder wie drie stagiairs. Oege Jacob Brouwer (Evangelische Theologische Faculteit Leuven) schreef een rapport waarin hij op basis van de Amerikaanse filosofen Nicholas Wolterstorff en John Rawls de vraag beantwoordde of de sociale gerechtigheid van het Oude Testament ook toepasbaar is op de samenleving van de eenentwintigste eeuw.

Daniel Pungu (politieke theologie, Theologische Universiteit Kampen) vergeleek het politieke denken van de Anglicaanse politiek theoloog en ethicus Oliver O'Donovan met dat van de Amerikaanse mennonitische theoloog en ethicus John Howard Yoder. Myrthe Meester (filosofie, Katholieke Universiteit Leuven) interviewde hoogopgeleide jongeren op enkele christelijke studentenverenigingen en aan de Christelijke Hogeschool Ede over hun politieke keuzes. Uit deze interviews kwam een beeld naar voren van lossere loyaliteiten, vaak 'dubbelloyaliteiten'.²

De veelheid van raadgevers blijkt ook uit drie bundels die al verschenen zijn voorafgaand aan en binnen dit project bij het Wetenschappelijk Instituut. Aan de filosoof Charles Taylor en 'christen-zijn in een seculiere tijd' is de bundel *Open voor God* (2014) gewijd. Eerder zag *Macht en overtuiging* het licht (2007).³ En in 2012 verscheen *Volgers*.⁴ Deze laatste bundel schetst portretten van christenen vroeger en nu die in politiek denken of maatschappelijke inzet hun steentje hebben bijgedragen – 'van Augustinus tot Bono', zoals de ondertitel aankondigde.

Tijdens de redactie van deze vierde bundel hebben vanuit het Wetenschappelijk Instituut Wouter Beekers en Geert Jan Spijker zich ingezet om tot een mooi en evenwichtig verhaal te komen. Hoewel de bundel op naam van Rob Nijhoff staat, hebben zij delen van de tekst aangedragen of becommentarieerd. Vanuit het curatorium traden vooral Esther Jonker en ondergetekende op als meelezers. De eindredactie is verzorgd door Remco van Mulligen, die niet schuwt naast tekstcorrecties inhoudelijke aanvullingen voor te stellen. Deze bundel zou er echter niet zijn zonder het originele denkwerk van Rob Nijhoff zelf. De auteur weet op een lichtvoetige en speelse manier complexe zaken aan de orde te stellen en is juist daardoor uitstekend in staat om nieuwe verrassende invalshoeken in het debat in te brengen.

Het curatorium hoopt dat dit boek gesprek binnen en buiten de ChristenUnie zal stimuleren over uitgangspunten, doel, inhoud en stijl van christelijke politiek en over andere vormen van politieke en maatschappelijke inzet door christenen.

Jan van der Stoep
Voorzitter van het curatorium
van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Inleiding: politieke wijsheid

De ellende van christelijke partijen

‘Wat mij betreft mogen ze worden afgeschaft. De christelijke partijen. Ze veroorzaken momenteel meer ellende dan dat ze goed doen. Bereiken het omgekeerde van wat ze beogen.’⁵

Vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 klonk een ongemeen kritisch geluid richting de christelijke partijpolitiek. De afzender was geen geharnaste atheïst. De stellingname verscheen op een blog voor de website Protestants Amsterdam en was getekend: Paul Visser, predikant.

Visser betoogde dat christelijke partijen geregeld een effect hadden dat tegengesteld was aan hun doelstellingen. Volgens hem bestonden zij om een tegenwicht te bieden tegen de ‘ontkerstening en liberalisering van onze samenleving’, maar werden die ontwikkelingen door hun bestaan juist versterkt. Uit dezelfde blog:

‘Juist als een christelijke partij haar punten op tafel legt, worden anderen extra alert. En zodra zij maar ruiken dat er een christelijk luchtje aan zit, het iets van doen heeft met de Bijbel, worden ze argwanend. Alles mag, behalve christelijk. Ongetwijfeld heeft deze aversie te maken met allergie uit het verleden. Maar intussen is het gevolg dat de ingebrachte items geen eerlijke kans krijgen, maar bij voorbaat worden afgeserveerd. Met het inmiddels beruchte, maar vaak onjuist geïnterpreteerde adagium van “scheiding van kerk en staat”. En libertijnen blijken dan niet zelden op en top fundamentalisten te worden. De weerzin krijgt soms zelfs de geur van “over mijn lijk”. Gevolg: als christelijke partijen punten inbrengen vanuit het christelijke gedachtegoed worden er krachten losgemaakt die leiden tot tegengestelde ontwikkelingen. Dat is de ellende.’

De stellingname van Visser was scherp. En dat een vermaard protestants predikant deze stelling vlak voor de verkiezingen poneerde, viel op. In christelijke dagbladen zoals het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatisch Dagblad* werd het verhaal uitvoerig besproken en bediscussieerd. Later volgde nog een symposium van de Evangelische Omroep. Visser was wat ongenueanceerd geweest, zo gaf hij naderhand ook zelf toe.⁶ De voorganger raakte met zijn directe taal kennelijk een gevoelige snaar. Binnen de wat oudere generaties Nederlanders zijn er velen die negatieve associaties hebben bij kerken of christendom. Zeker bij de libertijnen onder hen speelt dit sentiment een rol.

Wat is wijsheid?

Onder jongere generaties groeit juist het aantal bij wie christelijkheid weinig tot niets oproept – gevoelsmatig niet, maar inhoudelijk evenmin. Ook christenen zelf stemmen niet meer vanzelfsprekend op een christelijke partij, laat staan dat ze zich jarenlang verbinden aan één specifieke partij. Oude verzuilde patronen verbrokkelen.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 en 2012 was dat vooral bij het CDA merkbaar. Het grote electorale verlies dat de partij leed, had niet zozeer te maken met ontkerkelijking. Uit onderzoek bleek dat onder de afzwaaiers juist bijzonder veel actieve kerkgangers waren.⁷ Als het gaat om de absolute verkiezingsuitslagen hebben vooral de ChristenUnie en de SGP de afgelopen jaren stabiliteit en groei laten zien. Toch zien we ook onder hun kiezers, vooral de jongeren onder hen, aarzelingen en dubbelloyaliteiten: wordt het deze keer een confessionele of toch een niet-confessionele partij?⁸ Vanuit diverse christelijke kringen klinken uiteenlopende vragen aan het adres van de christelijke partijen. Wat hebben jullie te zoeken bij de macht? Werkt een christelijk ‘etiket’ niet averechts? Moeten christenen niet een heel ander soort politiek laten zien, in plaats van zo gretig met de grote jongens meedoen? Sommige christenen kiezen bewust voor een niet-christelijke partij, zoals de vrijgemaakt-gereformeerde Tjitske Siderius, die voor de Socialistische Partij achtereenvolgens gemeenteraadslid en Tweede Kamerlid was. Anderen, zoals Meindert Leerling,⁹ zijn wél lid van een christelijke partij, maar vinden dat het allemaal wel wat scherper mag, meer gericht op getuigen: laat in het centrum van de macht een onversneden, profetisch geluid horen, in plaats van bestuurlijk wat bij te sturen achter de komma, met acceptatie van allerlei politieke compromissen. Een enthousiast ChristenUnielid dat op de markt foldertjes uitdeelt, kan zich behoorlijk overvallen voelen wanneer juist medechristenen nogal kritisch reageren op christelijke politiek of daarmee weinig verbondenheid laten merken.

Christenen en christelijke politiek

De insteek van dit boek is om de kritische vragen en twijfels waarmee christelijke partijen te maken hebben serieus te nemen. Paul Visser en Tjitske Siderius maken individueel keuzes waarmee ze het collectief christelijk optreden in de politiek ter discussie stellen. Roept een secularisatieproces deze individuele keuzes op, of andersom? En vragen individualisering en secularisering om een nieuwe verhouding tussen christenen en politieke macht?

Het zal hierna vooral gaan over de vraag wat christenen en kerken, en christelijke partijen zoals de ChristenUnie, in huis hebben om op politiek vlak de handschoen op te pakken van de *individualisering* – hier opgevat als het toenemende belang van het individu en zijn of haar keuzes voor de ordening van de samenleving. Waarom zouden christenen zich *gezamenlijk* druk maken over politiek? En hoe kunnen we dat in het

Nederland van nu het beste doen? Door het individu en zijn of haar keuzes als focus te kiezen, krijgen we ook een goed beeld van een specifieke uitleg van secularisatie,¹⁰ namelijk als de groei in veelsoortigheid van het levensbeschouwelijke keuzeaanbod.

Individualisering: uitdaging en gegeven

Welke kansen en problemen brengt onze cultuur met zich mee voor (christelijke) politiek en voor partijvorming in het bijzonder? Tot welke brede ontwikkelingen heeft de ChristenUnie zich te verhouden? We zoomen in op individualisering, een zeer prominent maatschappelijk proces in de laatste decennia.¹¹ Dit is geen gemakkelijk begrip.¹² We doelen in dit geval op het groeiende belang van het individu voor de maatschappelijke inrichting. We proberen dat te illustreren door te kijken naar de stad en naar verstedelijking als voorbeeld en *metafoor*.

Verstedelijking is een van de belangrijkste ontwikkelingen van de afgelopen eeuwen. Traditionele samenlevingspatronen werden in de steden doorbroken. Dat begon al in de middeleeuwen. Tegenover het op de vorsten en adel gerichte platteland ontstonden democratische stadsgemeenschappen waar burgers gelijkheid en vrijheid kenden. De industrialisatie van de negentiende en twintigste eeuw maakte dat de verstedelijking een hoge vlucht nam. Deze ontwikkeling stimuleerde de overgang van een hiërarchische standenmaatschappij naar de democratieën zoals wij die vandaag de dag kennen.¹³

Ook in onze tijd verhuizen veel mensen van een dorp naar 'de grote stad'. Vaak is dat behoorlijk wennen. Mensen missen de alledaagse groet op straat. 'In een stad leven mensen volledig langs elkaar heen', klinkt het dan. De medaille van de stedelijke vrijheid blijkt een andere kant te kennen. Individualisering brengt ruimte maar ook anonimiteit. Het feit dat mensen die elkaar in een stedelijke omgeving tegenkomen vaak onbekenden zijn voor elkaar, roept vragen op. Welke betekenis krijgen het oogcontact en de groet hier? Zijn meer afstandelijke omgangsvormen in deze situatie, net als in een lift, niet gepaster? Anonimiteit en sociaal isolement van individuen zijn bijproducten van deze meer complexe sociale situaties die vragen om ander, passend gedrag.

Zo blijkt verstedelijking een voorbeeld van een ontwikkeling die gepaard gaat met individualisering en met nieuwe vormen van contact tussen individuen. Dit proces van individualisering heeft niet alleen invloed op de beleving en het gedrag van individuen, maar ook op het functioneren van sociale verbanden. De rol van het individu wordt steeds meer als bepalend gezien. Christenen hoeven zich daar niet meteen *tegenover* te stellen. Nieuwe sociale situaties kunnen nu eenmaal een sterker beroep doen op individuele keuzes. En heeft niet juist het evangelie van Jezus Christus, die de mens als Gods beeld liefheeft, sterk bijgedragen aan het besef van de waarde van elk individu?¹⁴

Christelijke presentie in een seculiere tijd

Individualisering heeft invloed op alle verbanden, ook op de positie van kerk en geloof. Meer nadruk op individuele keuzes betekent onder andere: nadrukkelijker en meer frequente bezinning op loyaliteiten. De verbindingen die individuen aangaan met instituties zijn gemiddeld losser. Ook levensbeschouwingen worden in toenemende mate keuzeopties die makkelijker herzien kunnen worden.¹⁵

Steden staan niet alleen symbool voor individualisering: ook de secularisering ging er harder dan elders. Het is niet toevallig dat kritische vragen over christelijke partijen worden gesteld door de *stadspredikant* Paul Visser. In de grote multiculturele steden wonen mensen met allerlei soorten (on-)geloof, levensbeschouwing en spiritualiteit bij elkaar. Het aantal gelovigen, zeker van traditioneel christelijke huize, liep er veel sneller terug dan elders. Van de christelijke partijen is alleen het CDA, met welgeteld één zetel, vertegenwoordigd in de raad van Nederlands grootste gemeente. Het CDA-raadslid Marijke Shahsavari kijkt wel uit om het woord kerk te laten vallen in haar campagnes. Deze context doet iets met het zelfbeeld van christenen en de zelfpresentatie van kerken en christelijke organisaties.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de gesignaleerde stadsverschijnselen een indicatie geven voor te verwachten ontwikkelingen buiten Amsterdam. De presentie van christenen in de samenleving ondergaat een grote verandering, mogelijk zelfs een paradigma-wisseling. Het is hoog tijd om na te denken over de gevolgen daarvan. Kerkgebouwen worden steeds vaker 'kostenposten' die vragen om herbestemming. Individualisering, secularisering, nieuwe samenwerkingsvormen en nieuwe spirituele opties dienen zich aan – en christenen bevinden zich daar middenin. Welke vormen van geloofsbeleving zullen christenen zich eigen maken vanuit deze wirwar?

De opvallend snelle secularisatie in Nederland is door de kerkhistoricus Peter van Rooden aangeduid als een 'vreemd sterven' van het christendom.¹⁶ Nu kun je 'sterven' een te absolute duiding vinden. Maar deze secularisatie is niet iets om te relativiseren of te overschreeuwen met optimistische interpretaties of *marketing*-achtige kerkplantingsplannen. Lering trekken, kerkvisies herzien, zoeken naar nieuwe kansen of openingen – het is allemaal nuttig, maar durf de pijn serieus te nemen die dit meebrengt. Christenen die belijden dat ook secularisering niet buiten God omgaat, zoeken soms diepere termen als verklaring: Godsverduistering of zelfs Godsoordeel. Dergelijke termen zijn niet bedoeld of geschikt als politieke inbreng. Ze prikkelen christenen om niet gewoon door te hollen, maar tot bezinning en inkeer te komen. Een theoloog als Bram van de Beek en een filosoof als Jacques Ellul breken als ware boetprofeten elk menselijk maakbaarheidsdenken af.¹⁷ Ze richten - terecht! - de aandacht op Jezus

Christus zelf. Alleen georiënteerd en geënt op Hem kan een christen werkelijk christen zijn. Hoe voorkom je anders dat je met alle goede bedoelingen en nieuwe vormen opgaat in een massale ‘zelfgekozen’ leegte of drukte?

Pas vanuit deze verdieping, verworteling of verinnerlijking valt er meer te vragen, te zeggen of te relativieren. De gesignaleerde ontwikkelingen hebben niet uitsluitend negatieve aspecten of een eenduidige richting (‘sterven’!). Actieve christenen in Europa hebben nooit of vrijwel nooit een meerderheid gevormd.¹⁸ Een minderheidspositie is daarom geen nieuws – deze komt nu onmiskenbaar aan het licht. De ‘culturele wind’ zit niet meer mee. Dat maakt het minder voor de hand liggend om als christen door het leven te (blijven) gaan.¹⁹ Het maken van allerlei keuzes, ook politieke, wordt ook binnen kerken minder voorspelbaar, minder omringd door een gedeeld levensbeschouwelijk kader inclusief politieke kleur.

Tegen abrupte radicaliteit, politieke wijsheid!

Hoe goed om te gaan met de verschillende zijden van de medaille van individualisering en secularisering? Dat vraagt om kleine stappen. Zowel organisaties als mensen gaan maar langzaam door bochten. Dagbladen ontwikkelen hun digitale toegankelijkheid *naast* de papieren oplage. Waarom zouden de ontwikkelingen bij politieke partijen eenvoudiger, sneller of abrupter gaan? Een ChristenUnie die haar grondslag verbreedt tot alle serieuze christenen, en dat doet met bijna 95 procent steun van het ledencongres (juni 2015), heeft een grote stap gezet. Enerzijds is het geen radicale afschaffing van het lidmaatschaps criterium, anderzijds is het ook geen te voorzichtige herformulering van de bestaande grondslag.

Dit boek verkent mogelijke manieren waarop de ChristenUnie zich – te midden van andere politieke opties voor christenen – zinvol kan blijven inzetten in een tijd van individualiteit. De titel *Wat is wijsheid?* onderstreept dat zo’n verkenning geen snelle, gemakkelijke antwoorden oplevert. Tegelijk wijst deze titel op positieve wijze naar het belang van politieke wijsheid. Waarom deze term? Omdat wijsheid op drie manieren verbonden is met de toekomst van christelijke politiek in onze tijd: via de drager (de persoon), de toepassing (de praktijk) en de bronnen (tradities).²⁰ We lichten dat kort toe.

(1) Ten eerste is wijsheid een persoonlijke deugd. Dat doet recht aan de nadruk op het individu in de huidige cultuurperiode.

Het zijn juist *individuele* politici die politieke wijsheid als eigenschap dragen en inhoudelijk inbrengen. De persoonlijkheid van de politicus doet ertoe: zijn of haar persoonlijke wijsheid en karakterontwikkeling, groei in deugdzaamheid en het hebben leren ‘onderscheiden waar het op aankomt’.²¹ Het is de politicus die zich, zelfstandig en in fractiever-

Wat is wijsheid?

band, oriënteert op de politieke realiteit (zie 2) en op de wijsheid en beginselen uit eigen of andere tradities (zie 3). Op basis daarvan komt hij of zij tot politieke doelen en inbreng. (2) *Ten tweede bestaat wijsheid uit inzicht in een situatie en in een aan te bevelen handelingsrichting.*²² *Daardoor past de vraag naar wijsheid naadloos bij de politieke besluitvorming, bij het complexe en **praktische karakter van het politieke ambacht.***

Wijsheid wordt vruchtbaar in het *praktische* handwerk van politici dankzij inzicht in en aansluiting bij de politieke realiteit. Om uitgangspunten of principes vruchtbaar te kunnen maken, moeten deze aansluiten op de concrete politieke werkelijkheid. Inzicht in die realiteit is daarom een belangrijk aspect van politieke wijsheid. Politici ervaren dit ook in hun werk. Lokale vraagstukken, bijvoorbeeld, laten zich doorgaans enkel met kennis van de lokale context behandelen.

(3) *Ten derde is een kenmerk van wijsheid dat deze niet aangeboren is. Ze kan gezocht, gevoed, ontwikkeld en doorgegeven worden **in een meeromvattende traditie.***

Het praktische realisme (zie 2) schuift het inzicht van anderen en 'de wijsheid der eeuwen' niet opzij. Mensen, zeker ook christenen, getuigen juist van politieke wijsheid als ze zich afhankelijk weten van derden, mensen van vroeger en van nu, en als ze de verbinding met hen zoeken. We putten – of we het nu doorhebben of niet – uit wijsheidstradities die wortels hebben in het verleden. Zonder bredere, meeromvattende intuïties over het leven kan niemand politieke wijsheid ontwikkelen. En iedereen haalt dergelijke wijsheid ergens vandaan. De vraag waar een politicus zijn of haar wijsheid vandaan haalt is niet alleen passend in een bezinning op *christelijke* politiek, maar ook relevant voor wie beseft dat zowel politici als de politiek functioneren binnen in een samenleving waar diverse wijsheidstradities hun bronnen aanbieden.

Een christelijke samenlevingsvisie

Christenen kunnen bij het ontwikkelen van hun politieke wijsheid putten uit een unieke en lange Westerse, en in Nederland meer specifiek neocalvinistische en rooms-katholieke traditie. Christelijke politiek kan in Nederland terugkijken op langdurige traditievorming met een unieke inhoudelijke inbreng. Een voorbeeld daarvan is een eigen samenlevingsvisie, die onder andere het denken in de tegenstelling tussen privé en publiek openbreekt. Christelijke denkers kwamen met een samenlevingsvisie, waarin deze samenleving opgevat wordt als een complex web. Dit bestaat niet alleen uit individuen en hun onderlinge relaties, met daarbij overheden, maar uit veel meer ongelijksoortige kringen of sociale sferen, met ieder een eigen competentie: gezinnen, scholen, bedrijven, maatschappelijke organisaties, kerken, enzovoort.

In deze visie gaat individuele gewetensvrijheid hand in hand met erkenning van overheidsgezag – een gezag dat evenwel begrensd moet blijven vanwege de eigen competenties en verantwoordelijkheden die allerlei andere kringen in de samenleving dragen. Deze visie vloeit voort uit de eeuwenlange invloed die het evangelie in Europa heeft gehad.²³ De formulering in termen van ongelijksoortige, maar gelijkwaardige kringen is afkomstig van Abraham Kuyper, die opereerde in het Nederland van de late negentiende eeuw. Christenen met politieke interesse doen hier wereldwijd hun voordeel mee: van Griekenland tot Guatemala en van Brazilië tot Zuid-Korea. De Westerse individualisering betekent daarbij overigens niet dat de individuele sfeer alle andere sferen verdringt. Wel krijgen individuen een grotere rol binnen de diverse andere kringen.

Christenen en partijpolitiek

In Nederland is er in de *praktijk* ruimte voor maatschappelijke en politieke inzet door christenen en voor een expliciet christelijke politiek. Wie zegt dat onze *ontzuilde* tijd geen enkel perspectief biedt voor christelijke partijen, gaat voorbij aan hun feitelijke functioneren. Het professioneel samenwerken van politiek actieve christenen geeft veel mogelijkheden tot inhoudelijke kruisbestuiving, onderlinge inspiratie en politieke slagkracht. Uiteraard is (christelijke) partijpolitiek niet heilig. De specifieke vorm van landelijke partijen in een parlementaire democratie, en zeker die van levensbeschouwelijke partijen, is pas opgekomen in de negentiende eeuw. In Nederland was het Abraham Kuyper die in 1879 de diverse Anti-Revolutionaire kiesverenigingen verbond tot een landelijke partij. Anders dan het fenomeen ‘kerk’ is christelijke partijpolitiek dus een vrij recente, cultuurbepaalde, tijdelijke vormgeving. Dit bood specifieke kansen voor maatschappijbetrokken christenen. Christenen hoeven geen oordeel uit te spreken over geloofsgenoten die andere partijpolitieke keuzes maken of andere maatschappelijke prioriteiten stellen dan zij zelf.²⁴ Bij Jezus’ *school of life* past geen onderlinge kift, al mogen leerlingen elkaar uiteraard bevragen op gemaakte keuzes en zich een mening vormen over verschillende manieren van politieke participatie.

Opzet van het boek: zeven stellingen, zes portretten

In reactie op vragen over geloof en politiek vormt dit boek geen massief verhaal dat pretendeert *de* juiste antwoorden te geven. Het debat over christelijke partijpolitiek heeft veel dimensies. Om die te verkennen wordt een zevental stellingen op tafel ge-

Wat is wijsheid?

legd, uitgewerkt in evenzoveel hoofdstukken. Een veranderende context vraagt om meebewegen, maar daarbij kan het goede uit het verleden volop in beeld blijven: gooi geen oude schoenen weg voordat je nieuwe hebt.²⁵

De hoofdstukken worden afgewisseld met korte portretten van een zestal belangrijke christelijke denkers, met telkens een politieke stellingname als focus. De beschreven personen zijn momenteel smaakmakers voor christenen die in Nederland nadenken over geloof en maatschappij. Dit selectiecriterium leidde tot de keuze van een aantal bekende christelijke filosofen en theologen uit Canada, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk: Charles Taylor, Nicolas Wolterstorff, Stanley Hauerwas, Tom Wright en Oliver O'Donovan. Vanwege zijn blijvende grote invloed op het denken over kerk en samenleving heeft ook de Zwitser Karl Barth een plek gekregen. Deze denkers helpen om verschillende houdingen van christenen tegenover politiek te begrijpen en om na te denken over het *waartoe* van christelijke politiek in deze tijd, ruim een eeuw na het leiderschap van Abraham Kuyper. Om de lezer bij wijze van voorproefje een indruk van de rode draad te geven, volgt hier een overzicht van de zeven stellingen en hoofdstukken.

1. Elke politicus heeft een visie

In onze individualistische tijd heerst een beduchtheid voor grote verhalen en visies. Ook in de politiek zou het volgens menigeen moeten gaan om pragmatisch zoeken naar de goede weg, om zo te komen tot zogenaamd 'neutraal' beleid. In deze veronderstelling schuilt een gevaar. Er ontstaan zo 'stille ideologieën', die een inhoudelijk debat bemoeilijken. Juist daarom moet er in de politiek ruimte zijn voor visies vanuit de diversiteit van de samenleving. Wijsheid komt niet uit de lucht vallen. Iedereen heeft een overtuiging die doorwerkt in het politieke domein, of hij of zij dat nou expliciet maakt of niet. Overheidsorganen op lokaal, provinciaal en landelijk niveau zijn er om het doorwerken van die overtuigingen mogelijk te maken. Ook de ChristenUnie heeft het volste recht om haar standpunten in te brengen vanuit een eigen kijk op het goede leven.

2. Geen parlement zonder écoutement

Politiek draait om meningen en politici verkondigen die graag. Wie echter meningen wil uitwisselen, moet ook kunnen luisteren. Als niemand dat doet, wat voor zin heeft parlementaire inbreng dan nog? Het is zaak om, zonder de rol van macht te ontkennen, telkens het belang van een inhoudelijke uitwisseling van ideeën te benadrukken. Anders ben je er enkel op uit een ander of een minderheid te overstemmen en daarvoor zijn democratische rechten niet bedoeld. Wijsheid kan komen uit allerlei hoeken van het publieke debat – ook onverwachte. Ook christenen kunnen leren van anderen.

3. *Het evangelie heeft Europa gestempeld*

Het standaardbeeld van de Westerse geschiedenis kent, ook volgens veel christenen, een lange zwarte periode. In de 'donkere' Middeleeuwen zou een christelijke tweeenheid van kerk en adel een corrupt machtsbolwerk hebben gevormd. Wie beter terugkijkt, ziet veel meer kleuren oplichten, inclusief praktische kloosterinvloeden tot diep in de samenleving en een hoge kathedrale cultuur. Hij of zij zal bovendien verrast zijn over de sterke mate waarin, in een wereld waarin macht, hiërarchisch denken en tribalisme *bon ton* waren, het evangelie van Jezus Christus heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het evangelie heeft vrucht gedragen, vooral in de geschiedenis van Europa. Laten zeker christenen zich daarvoor niet schamen. Hier liggen zoutmijnen waaruit politieke wijsheid te delven valt.

4. *Alle overheden decentraal (want Christus is Heer)*

Christenen kregen die naam omdat anderen zagen hoe christocentrisch hun leven was: alles draaide om Jezus Christus. Aardse overheden staan bij hen niet centraal. God noemt overheden Zijn dienaressen: ze verdienen loyaliteit en een zeker ontzag, maar niet onbegrensd. Aardse overheden dienen gewetensvrijheid te waarborgen. Juist de erkenning van de Godsregering kan daartoe helpen. De eerste loyaliteit van christenen ligt bij zijn Rijk van liefde en recht, vrede en verzoening. De loyaliteit aan aardse overheden, ook bij het leveren van politieke inbreng, vraagt om wijsheid.

5. *Kerken hebben een politieke stem*

Kerken en kansels zijn anders van aard en hebben andere doelen dan overheden en de interruptiemicrofoons in Kamers en Staten. Kerkelijke voorgangers zijn niet opgeleid voor het politieke ambacht. Toch heeft het evangelie dat in kerken wordt doorgegeven betrekking op heel het leven en dus ook op politieke keuzes. Deze politieke keuzes worden gevraagd van individuele christenen en christenpolitici. Maar ook publiek bekende beleidskeuzes van overheden kunnen reacties oproepen. De daden van christenen spreken doorgaans wel sterker dan de woorden die vanuit de kerken klinken. Met woorden en daden vormt de kerk een gemeenschap van mensen die bedoeld is als verwijzing naar Gods Rijk.

De relatie tussen kerk en politiek kunnen we op drie manieren belichten. Ten eerste is de kerk een geestelijk vormingscentrum van haar leden, ook voor christenen die de politiek in willen of die op andere plekken in de samenleving, meer indirect of informeel, politiek actief zijn. Tegelijk staat het spreken van de kerk zelf nooit los van de politiek. Het is daar soms direct op betrokken, vanuit het hart van het evangelie: als Jezus Verlosser is, krijgen wij mensen het kwaad niet de wereld uit en zonder Hem

Wat is wijsheid?

lukt dat al helemaal niet. Ten derde verwijzen de kerken door hun *bestaan* en hopelijk ook door hun *functioneren* naar Gods definitieve Rijk – een Rijk waar niet de macht, maar een ‘Politiek van liefde’ centraal staat.

6. Een partij geeft een beweging politiek gezicht

Behalve de informele politieke invloed van christenen en kerken en het directe aanspreken van overheden door kerken, kent Nederland een gebruikelijke route voor het *formele* politieke meedoen: partijen. Politieke partijen hebben een grote diversiteit aan functies, waaronder het samenbrengen van een aantal eigen politieke idealen tot een realistisch geheel en het vinden en vormen van vertegenwoordigers die deze inbreng publiek verwoorden. Christenen vormen, ook in de Nederlandse samenleving, een wijdvertakte beweging. Zij kunnen de partijvorm gebruiken om ten dienste van de gehele Nederlandse samenleving hun, soms opvallend tegendraadse, christelijke politieke visies in te brengen, te actualiseren en te vertalen naar concrete voorstellen. Een christelijke partij kan zich presenteren als politiek vormingscentrum, als kennis-knooppunt waarin de wijsheid uit de christelijke traditie in verband wordt gebracht met de huidige praktijk. Aan instituties en hun wendbaarheid worden in een geïndividualiseerde samenleving hoge eisen gesteld. Ook aan politieke partijen. Vooralsnog tekenen zich echter geen formele politieke gestalten af die de stem van burgers beter hoorbaar maken.

7. PolitiekC: christenen die in politiek opzicht verschillen en elkaar toch zoeken

Er zijn christenen die niet kiezen voor een van de bestaande christelijke partijen, bijvoorbeeld vanwege hun politieke koers. Het zou verrijkend zijn als christenen van diverse – ook politieke – denominaties elkaar kunnen vinden over de muren van partijen heen. Daar liggen kansen, juist in onze geïndividualiseerde, geïnformaliseerde, ontzuilde tijd. Intensivering van de onderlinge contacten tussen christenen kan in de huidige netwerksamenleving leiden tot nadere contacten tussen partijpolitieke stromingen. Christenen kunnen, verspreid over de politiek, daarbij een rol spelen door open te staan voor onderling contact in een partijenoverstijgend netwerk: *PolitiekC*. Niet alleen de ChristenUnie is een politieke beweging van christenen. Er is een bredere politieke beweging van christenen en daarbinnen neemt de ChristenUnie een eigen plaats in.

Hoofdstuk 1

Elke politicus heeft een visie

Politici moeten principiële debatten aangaan over fundamentele vragen.

Michael Sandel²⁶

Zonder wat meer politieke visie dan dat democratie om de macht van de meerderheid draait, is het lastig om elkaar nog te vertrouwen.

Dat is de grootste bedreiging voor onze democratie.

Kim Putters, directeur SCP²⁷

Voor sommigen is visie een vies woord. Zelfs minister-president Mark Rutte blijkt daar last van te hebben. In september 2013 mocht hij van *Elsevier* de H.J. Schoolezing uitspreken, genoemd naar de voormalige hoofdredacteur van dat tijdschrift. De pragmatische liberaal verzorgde niet zo vaak een avondvullende lezing, dus de verwachtingen waren hoog gespannen. Juist daarom begon Rutte zijn lezing met een *disclaimer*. Meteen aan het begin van zijn betoog waarschuwde hij voor ‘de olifant die daar in de hoek staat’: ‘VISIE, staat er in hoofdletters op’. En daar wilde Rutte niet aan. Hoewel niet elke visie meteen een blauwdruk is, stond voor hem dit begrip gelijk aan ‘alomvattende blauwdrukken waarmee maatschappelijke problemen in één klap op te lossen zouden zijn’ en daar geloofde hij niet in.²⁸ Wie overigens wel?

De postmoderne allergie voor visies omvat echter meer dan wantrouwen tegen utopische blauwdrukken en uit zich niet alleen bij liberalen – al staan hierna vooral liberale voorbeelden centraal. Veel burgers hebben niet veel op met grote verhalen en vergezichten. Gaat het in de politiek niet om een pragmatisch zoeken naar de goede weg? Ook behoorlijk wat christenen, of ze nu liberale of meer ‘linkse’ voorkeuren hebben, baseren hun stemgedrag en loyaliteit meer op recente of naderende politieke besluiten dan op de omvattende politieke visie van een partij. Zij herkennen bepaalde concrete standpunten van een partij, of dat nu GroenLinks is of de PVV, en vragen zich af wat het toevoegt om door te vragen naar het grote verhaal daarachter. Want, en daar gaat het hier om, achter elk standpunt zit uiteindelijk wel degelijk een meer omvattende visie op de mens, op de samenleving en op het goede leven. Dat (h)erkennen leidt tot een volgende stap: het is zaak die visies niet te verbloemen.

Geen politiek zonder visie

Er zijn ten minste twee belangrijke argumenten te geven voor een politiek die visies transparant houdt. In de eerste plaats: juist door visies bespreekbaar te maken komt er ruimte voor datgene waar het in democratische politiek uiteindelijk om draait, namelijk het gesprek als middel om vanuit verschillende opvattingen tot gedeelde besluiten te komen. In de tweede plaats: het kennen van elkaars visie dient de eerlijkheid en verduidelijkt het doel van een besluit. Een dergelijke openheid rond besluiten kan zelfs het draagvlak ervoor vergroten.

Kortom: iedereen heeft een visie en juist vanwege verschillen in visie is er politiek debat. Het is eerlijk, verhelderend en mogelijk motiverend om te melden welke kant politici of overheden op sturen (ook al is deze richting een compromis).

De politieke voorvaders van de ChristenUnie hebben zich keer op keer uitgesproken tegen de schijn van een neutrale overheid. Zo schreef Abraham Kuyper in 1900 dat het idee van een neutrale staat ‘niets was dan een hersenschim’:

‘Immers, aangenomen al, dat de overheid een onzijdig standpunt kon innemen tegenover de verschillende kerken en dat ze op religieus terrein zich van keuze [kon] onthouden, ze kan dit in geen geval doen *op zedelijk terrein*. Geen overheid is denkbaar zonder rechtsbedeling. Rechtsbedeling is zonder strafwet onbestaanbaar. En een strafwet die in het midden laat of enige daad goed of kwaad was, zou geen strafwet zijn.’²⁹

Zonder een oriëntatie, een verstaan van de wereld, van de samenleving en van de eigen politieke rol daarbinnen – als individu en als politieke stroming – is het onmogelijk om in de politiek zinvol bezig te zijn. Een visie is noodzakelijk bij een waardenafweging. Wat vindt een partij belangrijk? Economische groei? Behoud van welvaart? Behoud van natuurlijke rijkdom? Zelfs het ontkennen van het belang van visies komt uit een visie voort. Iemand die overheden of staten niet in staat acht tot het nastreven van ‘morele doelen’, of dat onwenselijk vindt, hanteert daarmee wel degelijk een moreel geladen visie op wat ‘gezonde’ overheden of staten wel of niet *behoren* te doen.³⁰ Dat inzien is meer dan spitsvondigheid.

Niet onschuldig

Gepretendeerde visieloosheid is niet alleen een farce, het is bovendien niet onschuldig. In de *eerste* plaats bedreigt deze houding de diversiteit van onze samenleving. Onder het mom van visieloosheid worden besluiten genomen waarachter wel degelijk een

visie schuilt en moeten dus mensen met een andere visie zich aanpassen. Een voorbeeld is een pro-abortuscampagne die de Franse overheid in september 2015 lanceerde met als slogan ‘mon corps, mon choix, mon droit’ (‘mijn lijf, mijn keus, mijn recht’).³¹ Zo’n campagne maakt duidelijk dat een overheid die ‘seculier’ wil zijn, bepaald niet levensbeschouwelijk neutraal opereert. Wie hecht aan een plurale samenleving, moet daarom de vragen mogen, en anders *durven* stellen wat een overheid of partij bedoelt als die zich graag ‘seculier’ of ‘neutraal’ noemt.

In de *tweede* plaats komt een gepretendeerde visieloosheid neer op het weigeren van een nadere verantwoording van de eigen besluiten. Het betekent vaak het dogmatisch doordrukken van het eigen gelijk. Juist politici die open zijn over hun diepere bewogenheid en hun spirituele drijfveren, en die in politieke beschouwingen hun waarden vrijuit benoemen, nodigen uit tot echt gesprek en weerwoord. Die openheid voedt vertrouwen, ook als je onderling op verschillende levensbeschouwelijke of politiek-filosofische sporen zit. André Rouvoet noemde in 2001 tijdens een Kamerdebat over embryoselectie Psalm 139 (‘U kende mij al in de moederschoot’): ‘niet om zo mijn tegenstanders te overtuigen, maar om iets van mijn diepste motieven te laten zien’ – iets wat ‘heel goed werd aangevoeld’ en ook niet-geestverwanten raakte.³²

Beide aspecten, de bedreiging van pluraliteit en de weigering van nadere verantwoording, worden bijvoorbeeld concreet in het handelen van de vermeend viseloze Mark Rutte. Zo werd onder zijn verantwoordelijkheid in de troonrede van september 2013 het ideaal van de ‘participatiesamenleving’ geïntroduceerd. Omdat de participatiesamenleving tegenover de verzorgingsstaat werd gezet, was het begrip aanleiding tot een verhit debat. De premier gaf in dat debat niet thuis. Zelfs toen hij door de Kamer gedwongen werd uit te leggen wat hij bedoelde met het begrip maakte hij zich ervan af door het sturen van een briefje van anderhalf kantje met – in een terechte typering van Arie Slob – de inhoudelijke ‘diepgang van een kinderbadje’.³³ Op deze manier maakt hij een gesprek over zijn beleid onmogelijk, legt hij geen verantwoording af, maar drijft hij zijn standpunten wel degelijk door.

Dat is kwalijk. Overheden hebben invloed op de levens van mensen. Soms is dwang nodig – denk aan wetten – om recht, vrede en vrijheid te beschermen. Wanneer politici niet willen spreken over de keuzes achter en richting van die overheidsinvloed, overheids wetten en overheidsdwang, is dat niet onschuldig.³⁴

Religie opsluiten achter de voordeur?

Politieke visies blijken in de praktijk te cirkelen om kernovertuigingen, zoals het geloof in individuele autonomie. Niet iedereen zal dergelijke kernovertuigingen religieus duiden, maar ze komen in elk geval voort uit onderscheiden, niet door iedereen gedeelde

Wat is wijsheid?

en niet te bewijzen perspectieven. (Het zijn boven-rationele aannames, in de woorden van Rouvoet.) In de politiek schuren of botsen deze perspectieven, religieus of niet. Neem het voorbeeld van autonomie.

Autonomie kan worden opgevat als een volwassen mondigheid *met* erkenning van (goddelijke) autoriteit. Ook wie naastenliefde erkent als een goddelijk gebod, zal voluit zelf moeten blijven nadenken aan *wie* hij zijn nabijheid schenkt: niemand kan *iedereen* helpen. Anderen plaatsen individuele autonomie juist *tegenover* erkenning van een goddelijk gebod. Dat *frame* laat in de levensbeschouwelijke dieptelaag autonomie en Godsgeloof botsen. Het presenteert het denken van autonome individuen als bevrijdend ten opzichte van een gezagsreligie, die dwingend is en kan oproepen tot geweld in naam van een ander, hoger gezag dan dat van de overheid.

En dan wordt het spannend. Een liberale reflex is: 'religie hoort achter de voordeur'. Sommige christenen blijken vatbaar voor deze gedachte. Onduidelijk blijft echter waarom dan niet *alle* perspectieven 'achter de voordeur' behoren te blijven. Want ook autonome individuen kunnen tot geweldsdaden komen. En via een overheid als hoogste gezag kan een meerderheid van 'ongelovigen' de vrijheden van minderheden inperken. De laatste eeuw kent te veel voorbeelden van *antireligieus* geweld om de oorzaken van geweld eenzijdig bij (monotheïstische) religies te zoeken.

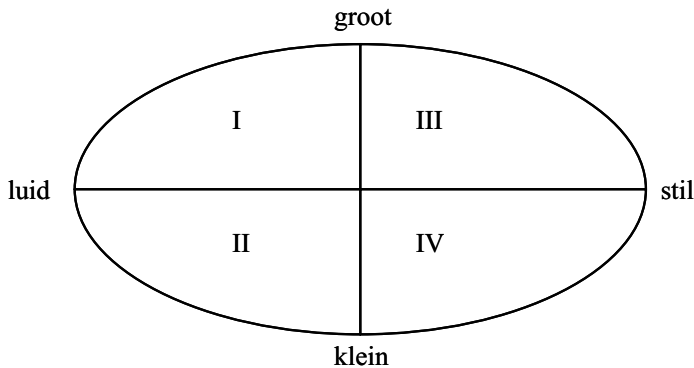
De Britse politiek theoloog Luke Bretherton gaat dieper in op het streven om religie achter de voordeur te houden. Hij ziet daarbij ten minste drie politiek-procedurele problemen.³⁵

Ten eerste stelt hij dat hoewel dit streven bedoeld lijkt om conflicten te voorkomen, conflicten in de politiek onvermijdelijk zijn. Het gaat er nu eenmaal om, tot gemeenschappelijke besluiten te komen waar visies of waardenpatronen botsen. Accepteer deze 'diepe pluraliteit', adviseert Bretherton.

Zijn tweede punt is dat het ideaal van religie achter de voordeur impliceert dat mensen de diepste redenen voor hun keuzes kunnen verbergen. Alleen wat vertaalbaar is in *public reason* mag dan worden ingebracht in het debat. Met deze voorwaarde is een echt gesprek onmogelijk. Echte dialoog vraagt van de deelnemers juist oefening om én hun gedeelde talen en opvattingen in te zetten én open te zijn over verschillen. Laat in het politieke gesprek iedereen zich uiten in evenveel diepte of detail als iemand zelf zinvol acht. Ten derde laat dit streven allerlei non-verbale en niet-rationele communicatievormen buiten beeld. Juist daarmee kun je echter respect voor elkaar tonen, bijvoorbeeld door op een *vriendelijke* manier duidelijk te maken dat er een verschil van mening bestaat. Ook acties zoals stille marsen of geweldloos protest zijn voorbeelden van non-verbale manieren om een politiek statement te maken. Samen met keuzes zoals *fair trade* consumptiegedrag kun je dit de *informele* politieke inzet en invloed van burgers noemen (zie hoofdstuk 5).

Stille ideologie

De ideologie van een zogenaamd neutrale overheid die op een redelijke basis opereert, kan zomaar uitgroeien tot een seculiere ‘stille ideologie’:³⁶ zo vanzelfsprekend dat deze onzichtbaar op de achtergrond verborgen blijft, subtiel buiten de discussie gehouden.

Figuur 1: luide en stille ideologieën (vrij naar een diagram in het boek *Stille ideologie*).³⁷

Stille ideologieën, aldus de redacteuren van het boek *Stille ideologie*, variëren in het meer of minder omvattend zijn: er zijn grote en kleine versies (zie figuur 1; III en IV).³⁸ Ze zijn het spiegelbeeld van luide ideologieën, die zich eveneens voordoen in grotere (I) en kleinere (II) versies. Grote luide ideologieën (I) zijn de ‘grote verhalen’ zoals marxisme, kapitalisme en neoliberalisme, expliciet gericht op de inrichting van heel de maatschappij. Kleinere, maar wel luide ideologieën (II) zien we onder andere optreden in het immigratie- of multiculturalismedebat. Populistische *frames* zoals ‘Nederland is vol’ vormen luidkeels een aanval op het als elitair neergezette multiculturalisme. Dat multiculturalisme was, als model voor samenleven, tot ongeveer het jaar 2000 meer in stilte aanwezig, als een grotere ideologie (III). Een grote stille ideologie is vandaag ook het vooruitgangsgeloof dat wetenschap en techniek ons verder brengen. Een voorbeeld van een kleinere stille ideologie (IV) is de ‘empowerment van burgers’, gehanteerd als mantra voor de participatiesamenleving. Blijken deze burgers in feite vaak niet marionetten die overheidsbeleid uitvoeren?

Het multiculturele ideaal is een voorbeeld van een ideologie die, uitgedaagd door opkomend monocultureel nationalisme, niet meer ‘stil’ kon blijven. Hetzelfde gebeurde in

Wat is wijsheid?

het debat over Europa. Jarenlang ging de eenwording stilletjes door, totdat ineens aan het licht kwam dat draagvlak ontbrak en de Europese integratie vooral een proces van een elite bleek te zijn. De bundel *Stille ideologie* presenteert zichzelf als een 'pleidooi voor het doorbreken van de stilte. De stilte mag niet leiden tot onbespreekbaarheid.' Hoewel stilzwijgend gedeelde opvattingen een structurerende werking kunnen hebben, kan het hieruit volgende idee van vanzelfsprekendheid ook slecht zijn voor het publieke debat.

Om hier een eigen voorbeeld aan toe te voegen dat voor het vervolg relevant is: in feite is, bedoeld of onbedoeld, het in een debat voortdurend verwijzen naar het onderscheid tussen religieus en seculier een voorbeeld van een stille, maar inmiddels een uitgedaagde en steeds luider wordende ideologie. Zo'n herhaald onderscheid voedt een vorm van discriminatie op grond van religieuze overtuiging (en in landen met een religieuze meerderheid discriminatie van de seculiere minderheid). Juist het luider articuleren van dit onderscheid kan de roep versterken om een nadere verantwoording, of leiden tot ontmaskering. In het spectrum van politieke positiekeuzes mogen niet bij voorbaat op grond van herkomst of 'kleur' bepaalde argumenten als ongewenst worden weggezet. Als religieuze en niet-religieuze argumenten ooit al scherp van elkaar te onderscheiden zijn, dan nog mogen religieuze niet worden weggezet alsof het een taboe-categorie is. Datzelfde geldt voor mannelijke versus vrouwelijke argumenten, of Westerse versus niet-Westerse argumenten. ('Mensenrechten zijn een Westers idee!' Goed, laat dat zo zijn – wat dan? Is 'Westerse' techniek ook kwalijk?)

Partijdige politiek, onpartijdige overheid

Hoeveel diversiteit past een staat? De overheid is er toch voor alle burgers? Past haar niet een bepaalde algemeenheid? Hier brengt politiek filosoof Jonathan Chaplin het zinvolle onderscheid in tussen de publieke taak van de overheid enerzijds en de politieke representatie door partijen anderzijds (zie Tabel 1). Overheden moeten in een plurale samenleving zo inclusief mogelijk handelen en spreken. Elke burger hoort erbij, iedereen telt mee! In wetten of oordelen moeten overheidsorganen zich zo uitlaten dat burgers van allerlei overtuigingen zich kunnen herkennen in beslissingen. Dat vraagt terughoudendheid in de verwoording van beslissingen. Het bevorderen van consensus is noodzakelijk. Het grote publiek, het volk, moet ook onwelgevallige besluiten zo breed mogelijk dragen.³⁹ De overheid moet daarom in haar publieke taak onpartijdig zijn. Onpartijdigheid van de overheid gaat uiteindelijk over 'het vermijden van favoritisme tegenover eender welke levensbeschouwing, of ze nu religieus of niet-religieus is' (Taylor).⁴⁰ Kies fijngevoelig woorden die breed herkenning oproepen. Niet voor niets klinkt aan het eind van de troonrede zowel het wijsheid 'toewensen' als het 'toebidden'.

Aan deze onpartijdige publieke opstelling van de overheid gaat een fase van politieke afweging en daarom politieke representatie vooraf. In gemeenteraden, Provinciale Staten en de Kamers van ons parlement vindt immers een worsteling van onderscheiden overtuigingen plaats. Juist daar is maximale ruimte nodig om op een respectvolle manier diepe verschillen van mening expliciet te maken. Hoe belabberd iemand de politieke stijl van de PVV ook vindt, wanneer deze stem in het parlement niet zou klinken, zou een forse groep burgers zich niet meer vertegenwoordigd voelen in Den Haag. Ruimte geven voor ook deze stem helpt om te voorkomen dat onvrede onderhuids blijft broeien en voortwoekeren.

Omdat het om *politieke* deliberatie gaat, mag men een inbreng verwachten die gericht is op politieke bedoelingen – en niet op bijvoorbeeld het inprenten van religieuze overtuigingen. Op een verstandige manier inzage geven in eigen diepere drijfveren is prima (denk aan Rouvoets Psalm 139), zolang duidelijk blijft dat een interruptiemicrofoon geen kansel is. Hier gaat het om politieke wijsheid – niet alleen in de geleverde inbreng zelf, maar ook in de stijl van optreden.

Fasen of sferen	Voorbeelden	Wat betekent <i>inclusiviteit</i> hier?
Politieke representatie (partijen)	Debat in parlement of gemeenteraad, enquête	i. Laat partijen <i>maximaal</i> hun visies uitspreken: conclusies, al dan niet breed gedeelde argumenten en diepere motieven (maximale representatieve inclusiviteit in inbreng). ii. Werk toe naar <i>maximaal</i> draagvlak voor een besluit (maximale representatieve inclusiviteit in resultaat).
Publieke presentatie (overheden)	Besluittekst, wet, toespraak van burgemeester, minister-president of koning	Kies formuleringen, ook voor de publieke verantwoording, die zo <i>breed mogelijk</i> in de samenleving weerklank vinden, zo nodig parallelle formuleringen voor diverse bevolkingsgroepen (maximale publieke inclusiviteit).

Tabel 1: inclusiviteit in fasen (schematische weergave van het betoog van Chaplin⁴¹)

Geef je geloof een stem – maar hoe?

Rutte houdt niet van visies. Dat werkt echter verhullend. Impliciet of expliciet heeft namelijk iedereen overtuigingen, waarden en visies. Hoe werkt bij een christenpoliticus zijn of haar geloof door in concrete politieke inbreng? Dat kan op diverse manieren en via diverse stappen. In de bijlage aan het eind van deze bundel biedt het zogeheten *Zandlopermodel* een inzichtgevende lagenstructuur. Hieronder worden vijf manieren genoemd waarop grondovertuigingen doorwerken in de politieke praktijk.

- a. **Inspiratie.** Iemands diepste bronnen van vertrouwen, van houvast tegenover diepe angsten, hebben vaak een *motiverende en inspirerende werking*. Niet alleen om zich ergens sterk voor te maken (zoals voor kwetsbare groepen), maar ook om inhoudelijk standpunten in te nemen (zoals over de hoogte van de bijstand). Die onderliggende inspiratie mag je gewoon laten merken en die is ook vaak te merken. Denk aan dominee Martin Luther King. 'I have a dream!' Gedrevenheid is voor anderen zichtbaar, vaak zonder dat daar woorden voor nodig zijn.
- b. **Standpunten.** Elke politicus moet *tot bepaalde standpunten komen*. In de manier waarop dat gebeurt spelen bij iedereen diepere opvattingen een rol. Bij een christen zal meespelen dat hij of zij gevormd is door het evangelie, door in leven en denken te functioneren binnen een gemeenschap van christenen. Zo'n levende gemeenschap biedt een perspectief op de wereld en de geschiedenis en ook op persoonlijke levens. Dat perspectief wordt voortdurend vanuit Bijbelse bronnen gevoed en geijkt.⁴² Zo maakt elke politicus vanuit die jarenlange vorming politieke keuzes, die tonen waar hij of zij voor staat.
- c. **Argumenten.** Wie eenmaal bepaalde politieke standpunten heeft ingenomen, zal anderen proberen te *overtuigen* van de zin daarvan. Als dat niet meer zo is en de mogelijkheid om een ander te overtuigen bij voorbaat uitgesloten wordt geacht, wordt politiek gesprek tot een poppenkast. *Argumentaties* spelen in de politiek een rol, ook bij het vooraf informeel afhandelen van zaken in de 'wandelgangen'. Sommige argumenten zijn gerelateerd aan een praktijksituatie (om hoeveel vluchtelingen gaat het?), andere hebben meer of minder direct te maken met dieper liggende visies.
- d. **Getuigenis.** Het diepste niveau, ook *binnen* een politiek debat, is dat van de 'laatste woorden' die aangeven hoe iemand in het leven staat. Voor sommigen zal individuele autonomie zo'n laatste woord zijn: de voorstelling van een individuele mens die zichzelf de wet stelt en daarbij geen normerende invloed van bovenaf accepteert. Een christen erkent gewetensvrijheid en volwassen mondigheid, en ziet die functioneren als en binnen een Godgegeven werkelijkheid. Naar deze diepste werke-

lijkheid, en uiteindelijk naar God zelf, die zich in Jezus Christus bekend gemaakt heeft, kan en mag een christen, ook als politicus, op een gepaste manier verwijzen. Dat is *getuigen*: het afleggen van een getuigenis over de hoop die in je leeft, in het besef dat een meerderheid deze levenshouding niet deelt, maar wel naar je doen en laten kijkt. Ook onder Martin Luther Kings *droom* zat immers zijn *hoop*.

- e. **Stijl.** Het eigen doen en laten is bij een politicus beslist niet bijkomstig. Heel je *stijl van optreden* speelt mee: je integriteit, inclusief het omgaan met eigen en andermans misleunen en alles waar je je druk over maakt. Vertoon je baasjesgedrag of ben je als persoon bescheiden en dienstbaar aan mensen en bredere belangen? De voorbeeldfunctie van het eigen gedrag is voor elke politicus van belang, maar zeker een christenpoliticus roept makkelijk het verwijt van hypocrisie over zich af. In EO-termen gezegd: leef je hoop, leef je geloof. Breng liefde op voor de mensen die je als politicus tegenkomt en zet je in om de vrede te bewaren.

Christus en politieke wijsheid

Op al deze manieren werken soorten geloof (levensovertuigingen, bronnen van vertrouwen, beginselen, kernwaarden) door in de politiek: van inspiratie tot het bepalen van standpunten, via overtuigen en getuigen, met woorden en ook metterdaad, '*metterzijn*'.

Politieke wijsheid is een praktische wijsheid, die al doende blijkt en groeien kan, die verworteld is in bronnen van vertrouwen en in het brede perspectief waarin politieke beginselen hun betekenis krijgen. Christenen zullen opmerken dat vertrouwen en perspectief ontstaan in het licht van Jezus Christus, dat Hijzelf hun levensloop en keuzes verlicht, maar dat Hij daarbij hun verantwoordelijkheid niet overneemt. Het leven en de levenswijsheid van een christen krijgen vorm in contact met medechristenen, binnen kerken, in het oppikken van Bijbelse lijnen, maar ook door open te staan voor de wijsheid van allerlei mensen die hij of zij ontmoet, door gebeurtenissen die *impact* hebben, enzovoort. Als Jezus zijn volgelingen het 'zout van de aarde' noemt, dan is zijn bedoeling dat daar in de praktijk ook iets van te merken is. In het gewone leven komt dat tot uiting in een praktische levenswijsheid die erom draait goed te doen. In de politiek uit het zich in een politieke wijsheid, om recht te doen aan het samenleven via de besluitvorming van overheden.

Erken diepere motivaties, ook in de politiek

Charles Taylor (1931)

Het was een meidag in 2009. De aula van het Academiegebouw aan het Utrechtse Domplein was overvol. Hier werd ooit, in 1579, de Unie van Utrecht getekend: een verbond met onder andere een voorstel tot religieuze tolerantie. Nu, bijna 450 jaar later, gaf in deze aula de 77-jarige Canadese filosoof Charles Taylor een openbaar college. Hij was uitgenodigd ter gelegenheid van de verschijning van *Een seculiere tijd*, de Nederlandse vertaling van zijn (tweede) *magnum opus*.⁴³

Charles Taylor

Montreal, Quebec. Daar werd Charles Taylor geboren, daar studeerde en doceerde hij, en daar woont hij nog steeds. Voor een voortgezette studie ging hij ooit naar Oxford, waar hij prompt ook hoogleraar werd. Van jongs af maakte hij in Quebec van nabij multiculturele vraagstukken mee: zijn vader was Engelssprekend en protestants, zijn moeder Franssprekend en rooms-katholiek. Desondanks is hij niet gevallen voor een postmodern cultuurrelativisme – *anything goes!* – maar laat hij als filosoof merken in het leven te staan als belijdend, maar niet al te conservatief rooms-katholiek.

Zijn filosofische werk heeft ten minste twee kenmerken:

- a) Hij roept graag de wortels en geschiedenis van de Westerse cultuur in herinnering. Onder andere omdat oudere culturele en filosofische ‘aardlagen’ volgens hem nooit verdwijnen zonder hun sporen na te laten. Om je eigen tijd te begrijpen helpt het om deze archeologie te kennen.
- b) Hij bepleit erkenning van allerlei vormen van diversiteit, ook politiek. Tegelijk maakt hij zich sterk voor de traditioneel-religieuze of specifiek christelijke openheid voor een transcendente, deze wereld overstijgende God. Dat ziet hij als een reële en houdbare levensbeschouwelijke optie, ook in de eenentwintigste eeuw. Sterker: deze optie doet waarschijnlijk meer recht aan de menselijke ervaringswerkelijkheid dan gesloten wereldbeelden, zoals die van een ‘exclusief humanisme’ dat deze ervaringswerkelijkheid wil begrijpen zonder verwijzing naar iets ‘hogers’.

We werden niet minder, maar *anders* levensbeschouwelijk

Taylor vatte in Utrecht in drie kwartier de hoofdlijn van *Een seculiere tijd* samen. Hoe heeft de mensheid zich ontwikkeld? Is het waar dat zij in de Westerse geschiedenis steeds meer religieuze ‘ballast’ kwijtraakte en dat toen pas de ‘werkelijke’ mens overbleef, dat wil zeggen het moderne, rationele, seculiere individu? In dat geval zou dit niet-religieuze, autonome individu een soort basisuitvoering zijn van de mens. Wie meer wil, zoekt levensbeschouwelijke extraatjes, maar strikt genomen zijn die overbodig.

Taylor vertelt een ander verhaal over de eeuwen vanaf, zeg, de Unie van Utrecht, toen geloof in God voor vrijwel iedereen vanzelfsprekend was. Sindsdien kregen wij mensen niet minder, maar *andere* levensbeschouwelijke idealen. En die zijn steeds diverser geworden, zeker sinds de individualisering van de jaren ‘60. De een zoekt zijn uiteindelijke levensvervulling helemaal *binnen* deze wereld, de ander staat open voor *meer* tussen hemel en aarde en doet aan *zingeving* door *meditatie*. De een verwacht alle *heil* van de wetenschap, de ander van oosterse *wijsheidstradities*. Levensbeschouwelijke zoektochten vinden steeds vaker op het individuele niveau plaats.

Maar individueel is niet hetzelfde als alleen. Veel zinzoekers delen hun ervaringen in groepsverband en in tijdschriften. Iedereen houdt immers levensbeschouwelijke kaarten in de hand, ook in onze ‘seculiere tijd’. Onderling kun je vergelijken of ruilen. In dit kwartetspel wil de een zijn ‘open-naar-Boven kaarten’ graag kwijt, terwijl de ander die juist in handen krijgt en dat als bevrijdend ervaart.⁴⁴ Elke levensinstelling kan herkenning oproepen, maar ook bevroegd worden.

Binnen en buiten de politiek is het daarom zaak om geen enkele positie als levensbeschouwelijke standaardoptie te beschouwen. Seculier betekent niet: God is dood (alsof dat per meerderheid is besloten) of ‘gezamenlijk doen we het zonder’. Volgens Taylor betekent het: veel verschillende levensbeschouwelijke opties bestaan naast elkaar. Hij wil het *frame* ontmaskeren dat religieuze mensen abnormaal of onvolwassen zijn, kinderlijk-angstig, gewelddadig of simpelweg dom of onvoldoende wetenschappelijk geïnformeerd.

Gelovigen en ongelovigen zitten in hetzelfde schuitje

Iedere mens, ook bij wie het gevoel van verbondenheid met ‘het hogere’ afwezig is, heeft zijn of haar *ultimate concerns*. Hier ligt volgens Taylor het diepste waar de mens aan hecht, de diepste houvast en verlangens. Je kunt hieraan een stem en een gestalte geven in de woorden en vormen van de grote religieuze tradities, of in een zelfgemaakte

Wat is wijsheid?

privéspiritualiteit, of juist in een zakelijke benadering van alles wat zich aandient in je leven.⁴⁵ Ook kunst en literatuur bieden ‘subtiele talen’ waarin deze diepere lagen van ons mens-zijn expressie vinden.

Omdat iedereen leeft met *ultimate concerns*, kan openheid hierover helpen om een tweedeling tussen religieuze en seculiere burgers te voorkomen. Dan blijken er immers ook verschillen te bestaan *binnen* religieuze of *binnen* seculiere kringen.

Deze openheid en het tegengaan van polarisatie is niet alleen gewenst in politieke organen. Ook daarbuiten is het goed om open te staan voor overeenkomsten en gedeelde intuïties – ook voor christenen. Vanwege de vele levensbeschouwelijke opties waartussen je als individu je weg zoekt, wordt het voor anderen minder voorspelbaar welke opvattingen je hebt. Samenwerking tussen medeburgers van allerlei achtergronden is mogelijk. Niet alleen christenen komen bijvoorbeeld op voor de bescherming van ongeboren leven. Niet alleen zij strijden tegen vrouwenhandel en zien prostitutie als mogelijke dekmantel voor uitbuiting. En ook wie de natuur niet als schepping opvat, kan de recente pauselijke milieu-encycliek *Laudato si* toejuichen als stem tegen het economisme dat Jesse Klaver, dertig jaar na Bob Goudzwaard, op de agenda probeert te zetten.

Bracht de Reformatie een gesecculariseerde wereld voort?

ChristenUnie-senator Roel Kuiper waardeert het werk van Taylor in hoge mate. Tegelijk stelt hij dat deze rooms-katholieke filosoof de protestantse Reformatie opvat als een tussenfase of zelfs wegbereider voor een doorgaande individualisering, secularisering en onttovering van de wereld.⁴⁶ Maar past de Reformatie wel zo naadloos bij de opkomende moderniteit vanaf de zestiende eeuw, zoals Taylor suggereert? Kuiper geeft twee tegenvoorbeelden.

In de eerste plaats blijven ook de protestantse natuurwetenschappers van de zeventiende en achttiende eeuw de natuur wel degelijk ‘lezen’ als Gods boek, waarin Hij onder andere zijn macht en goddelijkheid openbaart. Hoezo dus opeens een onttoverde wereld? Deze wereld, die van haar Schepper spreekt, is inderdaad niet zelf goddelijk, maar dat beleed de kerk al eeuwenlang voor de Reformatie.

In de tweede plaats is het opvallend dat Abraham Kuyper en anderen in de negentiende eeuw weer teruggrijpen op Johannes Althusius, een calvinistisch politiek denker van rond 1600. Deze politicus uit Emden wil recht doen aan de wereld in al zijn verscheidenheid (provincies en steden, standen en gilden), ook via de samenstelling van vertegenwoordigende organen. Daarin gunt hij niet alleen adel en clerus een stem. Elk wereldlijk beroep is op te vatten als een goddelijke roeping, niet *minder* geestelijk dan dat van een monnik. Politieke samenwerking is niet een zakelijk contract tussen indi-

viduen maar een verbond, onder andere tussen collectieve partijen die hun eigen vertegenwoordigers kiezen. Hierbij passen eden of beloften van goed bestuur en trouw. Deze twee voorbeelden vormen een forse nuancering van het beeld dat de protestantse Reformatie bijgedragen heeft aan secularisering, onttovering en individualisering.

Alternatief voor schreeuwerige politiek

Dankzij Taylors genuanceerde voorstelling van zaken bestaat er binnen de hoofdlijnen van zijn betoog voldoende ruimte om dergelijke reacties op te vangen.⁴⁷ Intussen kan iedereen, en zeker ook de protestantse christen, zijn winst doen met de manier waarop Taylor schijnbare tegenstellingen, zoals die tussen seculier en religieus, uiteenrafelt tot veel meer opties die niet tegenover maar naast elkaar komen te staan. Erkenning daarvan kan heilloze polarisatie als gevolg van een schreeuwerige politiek ombuigen tot een open gesprek met een wil om de ander te verstaan. Alleen dan werkt politiek verbindend. Veeg verschillen in levensbeschouwing niet onder tafel, bijvoorbeeld door ze te verbannen naar de privésfeer, maar leg ze juist op tafel om te komen tot zo breed mogelijk gedragen voorstellen voor een leefbaar samenleven. Visies doen ertoe en juist de politiek behoort daar oren naar te hebben.

Hoofdstuk 2

Eerst luisteren, dan praten: geen parlement zonder *écoutement*

‘Schande!’ Aan welke parlementariër doet dit woord denken? Inderdaad, Geert Wilders. Hij claimt, anders dan ‘de Haagse elite’, te luisteren naar ‘het volk’. Maar luisteren naar collega-parlementariërs gaat hem moeilijker af. Sterker: hij spreekt over een ‘nepparlement’ en ‘neppolitici’. Dat nodigt niet uit tot gesprek. Toch ondertekende hij de open brief die op initiatief van Jesse Klaver verscheen in de *Volkskrant* van 28 oktober 2015, met daarin de zin: ‘verwar dreigementen en beledigingen niet met argumenten.’ Als schreeuwerigheid de argumentatie, het luisteren en dus het gesprek verdringt, dan wordt het parlement inderdaad een schijnvertoning. Wilders doet daar echter zelf aan mee. Ook buiten het parlement. Wie een menigte weet te brengen tot het scanderen van ‘minder, minder’, dat wil zeggen: minder Marokkanen, speelt met vuur, en opereert agressief en bedreigend.

Dat onze Eerste en Tweede Kamer samen het ‘parlement’ heten, is een medaille die een andere kant heeft. Voor de politiek is het van belang dat elk parlement tegelijk, en zelfs primair, een *écoutement* is (*parler* = praten, *écouter* = luisteren).⁴⁸ Anders ontstaat er een debat tussen doven en dat is niet de bedoeling van de democratie. Niemand wil dat er nog meer burgers afhaken dankzij de schreeuwerige leegte van zogenaamde leiders.

Is macht slecht?

Macht is het vermogen om iets wat je wilt voor elkaar te krijgen. In de politiek gaat het om een gezagsrelatie die er is tussen de overheid en mensen. Binnen die relatie is er ook de mogelijkheid van dwang. Macht speelt niet alleen in de politiek, maar in alle domeinen van de samenleving, telkens op een andere manier. Het kan gaan om de invloed van geld, of de verhoudingen binnen de kerk. Steeds is de vraag: wat heb je met je macht gedaan? Macht is dus een middel dat een hoger doel dient, en in de politiek is dat: recht doen aan mensen en middelen. Als we machtspolitiek bedrijven, wordt het middel een doel op zich. Dan gaat er iets grondig fout in onze democratie en luisteren we niet meer naar elkaars inbreng.

Maar luisteren – kan dat in een politieke praktijk die draait om invloed en macht? Minimaal vraagt dit luisteren enig besef van het doel van de democratie en enige wil om anderen recht te doen. In de democratie staat het gesprek centraal: de dialoog over wat we delen, over welk goed we willen steunen, over rechtvaardige verhoudingen. Macht is daarbij slechts een middel.

Machiavellistische politiek

Aan machtspolitiek kleeft de naam van de Florentijnse filosoof, ambtenaar en diplomaat Niccolò Machiavelli (1469-1527). In zijn tijd bestond Italië uit stadsstaten die in een haast permanente staat van onderlinge oorlog verkeerden. In 1513 schreef Machiavelli geschiedenis met het boek *De vorst*. Daarin maande hij de heersers van zijn tijd dat het volk hen niet moest liefhebben, maar moest vrezen. Daarbij heiligde volgens hem het doel altijd de middelen. Daadkracht en realisme achtte hij belangrijker dan deugd en rechtvaardigheid. Een citaat over het verbreken van eden van trouw en van verdragen laat dit goed zien:

‘Een verstandige heerser kan noch mag dus zijn woord houden wanneer dit hem schade berokkent en wanneer de redenen, die hem tot zijn belofte gebracht hebben, zijn weggevalen. Als de mensen allemaal goed waren, zou dit advies niet juist zijn. Maar omdat ze slecht zijn en ze ook ten opzichte van jou hun woord niet zullen houden, hoef jij dit evenmin tegenover hen te doen.’⁴⁹

Met andere woorden: anderen zoeken geen rechtvaardigheid en daarom vervalt voor de heerser de plicht om dat zelf wel te doen. Hier wordt de *argwaan* gebruikt om elk beroep op integriteit te ontcrachten. Sterker nog: Machiavelli sluit de mogelijkheid dat mensen trouw zijn expliciet uit. Deze argwaan is goed te begrijpen in het Italië van het begin van de zestiende eeuw, dat een speelbal was van rivaliserende families, steden en mogendheden.

Ook in onze tijd kent de *Realpolitik* van Machiavelli aanhangers. We zien dat op wereldschaal in de harde belangenpolitiek van de grootmachten. In de Nederlandse politiek zien we een verharding van taalgebruik, binnen en buiten de politiek. ‘Effe dimmen!’, blafte SP-leider Jan Marijnissen de voorzitter van de Tweede Kamer eens toe, en hij koos die woorden niet veel later trots als titel van een autobiografisch boekje. Nog duidelijker voert de PVV, zowel in haar stijl als in haar politieke stellingnames, een aanval uit op alle vormen van ‘softe’ politiek. Zij verzet zich primair tegen de islam, maar vervolgens ook tegen polderende slappe theedrinkers die de gevaren van onze tijd niet zien.

Wat is wijsheid?

Het argument lijkt verrassend op dat van Machiavelli: je kunt je niet zelf soft, kwetsbaar opstellen als de ander dat niet doet. Machiavelli zet nog een stap: omdat de ander niet te vertrouwen is, kun en hoef jij je van trouw en recht ook niets aantrekken. In een wereld van wantrouwen stel je je niet kwetsbaar, open en luisterend op. Dan is een harde politieke opstelling toegestaan, zelfs geboden. In onze hedendaagse democratie zou dat uitlopen op een dictatuur van vijftig procent plus een. En ja, dan krijg je een nepparlement zonder werkelijk gesprek.

Politiek met een open oor (Althusius)

Hoe kunnen christenen reageren op deze politiek van macht en argwaan? Is ‘wereldse’ politiek iets om maar geheel van weg te blijven? Moeten zij zich richten op vrijwilligerswerk, voedselbanken, vluchtelingenopvang en de kerk? Moeten zij andere vormen zoeken om de christelijke boodschap van liefde maatschappelijk te vertalen?

Laten we eens luisteren naar een calvinistische politicus, die ongeveer een eeuw na Machiavelli leefde: Johannes Althusius (1557-1638). Net als Machiavelli was Althusius een politiek denker en doener, maar dan in de Duitse stadstaten. In 1603 werd hij gemeentesecretaris van Emden (dat toen vele Nederlanders herbergde die op de vlucht waren voor het geweld van de Tachtigjarige Oorlog). In hetzelfde jaar rondde hij zijn meesterwerk af, de *Politica*.⁵⁰

Wie de taal van *De vorst* vergelijkt met die van de *Politica*, waant zich in twee verschillende werelden. Neem de visie van Althusius op macht en gezag:

‘Het ligt in de aard van magistratuur en regeermacht dat ze het nut van hun onderdanen beogen, niet de voordelen van wie de regeermacht uitoefenen, en dat ze het gemenebest besturen in overeenstemming met juiste oogmerken en gerechtigheid. Immers, zoals Augustinus zegt, als gerechtigheid weggenomen is, wat zijn rijken dan anders dan grote boevenbenden?’⁵¹

Bij Althusius staat in de politiek het recht voorop. Niet het recht van hen die politieke invloed uitoefenen, maar het recht van hun onderdanen, die de invloed van de politiek ondergaan of aan den lijve voelen. Naar hun stem luisteren, als politicus, en ook als christenpoliticus, is een voorwaarde om hun recht te kunnen doen, een voorwaarde voor politieke wijsheid.

Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid

Dit pleidooi voor rechtspolitiek tegenover machtspolitiek is nog steeds relevant. Het willen luisteren om *alle* betrokkenen zoveel mogelijk recht te doen, speelt in allerlei

politieke discussies. Wat betekent bijvoorbeeld zondagssluiting of zondagsopenstelling van horeca of winkels voor potentiële klanten, maar ook voor personeel en eigenaren van kleine zaken? Een pleidooi voor rechtspolitiek kan ook meer algemeen de focus op macht relativeren. Neem André Rouvoet, toen hij in 2009 de Mr. G. Groen van Prinstererlezing hield. Hij kreeg de kans om de inzet van zijn politiek en deelname aan het kabinet Balkenende IV te verwoorden en koos als titel: *Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid*. Rouvoet stelde dat de combinatie van christelijk geloof en vormen van macht moeilijk te vermijden is, maar erkende dat dit een ongemakkelijk gevoel kan geven. Soorten macht spelen immers zowel binnen als buiten de politiek (zie hierboven). De vraag is daarom, voor welk doel politieke macht aangewend wordt. Volgens Rouvoet moet *gerechtigheid* hier het uiteindelijke doel zijn.

Krachtdadig of kwetsbaar

Laten we de diverse visies op politiek eens afzetten op een schaal. Om de posities te vergelijken, zetten we voor de duidelijkheid de twee uitersten scherp neer. Aan de ene kant staat een politiek van kracht en strijd, waarin de politiek, vanwege de onvernegbaarheid van belangen en waarden, wordt gezien als machtsspel en botsing. Iedere partij komt op voor het eigen belang en de verschillen staan voorop. De sterkste partij veroverd een tijdlang het pluche.

Aan het andere uiterste staat de politiek van kwetsbaarheid, waarin door afstemming en luisteren gepoogd wordt om recht te doen aan diverse partijen en belangen in de samenleving. Soms gaat een gemeenschappelijk belang (zoals de opvang van migrantenstromen) boven deelbelangen uit, maar ook dan is politiek gericht op overleg, consensus en vrede. Men wil de boel bij elkaar houden, polderen, compromissen accepteren en vrede stichten.

Een partij of burger – christen of niet – die zich in de politiek een weg zoekt, zal positie moeten kiezen op deze schaal van krachtdadig tot kwetsbaar. Het gaat daarbij primair om het kiezen van uitgangspunten, maar in de praktijk zal het innemen van een standpunt steeds een zoektocht blijven. Zowel de primaire beslissingen als het blijvende zoeken, in telkens wisselende situaties, zijn processen waarbij politieke wijsheid een belangrijke rol speelt.

Recht voor allen

De genoemde schaal kan christenen helpen genuanceerd te denken over de inzet van politiek. In zekere zin gaat het altijd om een machtsspel: getalsverhoudingen doen ertoe. Echter in plaats van een doel, kan macht ook een middel zijn om te werken aan

Wat is wijsheid?

recht. Zo wil de ChristenUnie tegen invloed en macht aankijken. Spreken, en zeker politiek spreken, is *ook* een vorm van machtsuitoefening. Woorden beïnvloeden de toon van het debat, zetten een zaak op scherp, oefenen druk uit, richten andermans aandacht op iets, vragen om een reactie, willen iets uitlokken. Steeds is de vraag: wat beoogt een politicus? Welk *goed* heeft hij of zij op het oog? Het belang van wie? Wordt recht gedaan aan diverse betrokkenen bij een kwestie en aan de diverse aspecten van een zaak? Is de politicus wijs genoeg om eerst te luisteren – krijgen buurtbewoners bijvoorbeeld inspraak bij de besluitvorming over het inrichten van een asielzoekerscentrum of een verslavingskliniek? Veel lokale kiesverenigingen van de AntiRevolutionaire Partij (een van de voorlopers van het CDA) heetten ‘Regt voor allen’ – onder andere in Amsterdam en Groningen.⁵² Recht voor *allen* – dat moet het uitgangspunt blijven. In deze kwetsbare politiek ligt de kracht van democratie.

Politiek zal altijd kwetsbaar blijven, dat heeft Machiavelli goed gezien. Macht zonder recht onttaardt gemakkelijk in geweld, en geweld in de wereld is schadelijk voor de kwetsbare inzet voor recht. Toch is machtspolitiek uiteindelijk schadelijker (en daarom kwetsbaarder!) dan een rechtspolitiek die ook naar minderheden wil luisteren. Machtspolitiek leidt tot een vicieuze cirkel van hardheid en geweld. Het conflict tussen Israël’s en Palestijnen vormt een illustratie, de burgeroorlog in Oekraïne eveneens. Wie, op de schaal van krachtadig tot kwetsbaar, er toch niet uit denkt te kunnen komen zonder de inzet van ‘harde’ macht, moet dat kunnen verantwoorden met een beroep op de gerechtigheid, de veiligheid van de eigen burgers.

Wijsheid komt uit onverwachte hoeken

Jezus Christus, zijn discipelen en hun volgers lieten aanvankelijk binnen hun eigen gemeenschap zien hoe het anders kon. De manier waarop zij tijdens de Romeinse onderdrukking bleven vasthouden aan een boodschap van geloof, hoop en liefde kan voor ons een inspiratie zijn. De Romeinse machtspiramide, met de keizer als top, verkrumelde uiteindelijk, maar de christelijke gemeenschap bleef bestaan en groeide zelfs. De keizerlijke paleizen van Rome werden verwoest, terwijl christenen in hun kerken bleven samenkomen. Daar onderhielden zij hun kwetsbare, zorgzame manier van leven. Ze werden gestimuleerd door woorden van Christus en in hun onderlinge gemeenschap bevestigd aan de Tafel van de Heer. In die kwetsbaarheid lag en ligt hun kracht.

Typerend voor deze christenen was dat zij een gemeenschap wilden zijn, tot aan tafel toe, van mannen en vrouwen, van heren en slaven, van rijken en armen en van Joden, Grieken, Romeinen en mensen van allerlei andere etnische herkomsten. En toch zaten ze aan één tafel. Dat zou nooit zijn gelukt zonder te luisteren naar de behoeften

Eerst luisteren, dan praten: geen parlement zonder *écoutement*

en belangen van anderen. Dat begon al in Jeruzalem, toen Griekssprekende weduwen zich gediscrimineerd voelden bij de armenzorg. Dat leidde tot een organisatorische verandering in deze jonge kerk (zie Handelingen 6). De leiding, de Twaalf, vormden blijkbaar een *écoutement*: ze luisterden – zelfs naar deze weduwen. Dat was geen liefdadigheid. Dat was recht doen aan allen.

Bestond deze luisterende kerkleiding dan uit doetjes? Bepaald niet. Toen twee van de belangrijkste leiders gearresteerd werden, Petrus en Johannes, werden deze vissers voorgeleid voor het Sanhedrin, de hoogste Joodse rechtsinstantie. Het viel de heren van het Sanhedrin op dat ze niet om woorden verlegen zaten, maar open, moedig en direct hun verhaal deden ('met vrijmoedigheid', staat in Handelingen 4:13).

Juist deze moedige sprekers konden ook luisteren. Zie hier een voorbeeld waartegen ook binnen de kerken onnoemelijk vaak is gezondigd, maar waaruit aan de andere kant ook al eeuwenlang politieke wijsheid wordt geput. Anders dan de term 'diplomademocratie' doet vermoeden, mogen *alle* Kamer-, raads- en Statenleden vrijmoedig opkomen voor recht en gerechtigheid, namens burgers naar wie ze geluisterd hebben. Laten ze die vrijmoedigheid niet schreeuwerig invullen, maar argumentatief en verbindend – door ook naar elkaar te luisteren.

Christelijke mensenrechten

Nicholas Wolterstorff (1932)

De nadruk op het individu wordt soms pal tegenover het christelijk geloof geplaatst. Christenen zijn dan gemeenschapsdenkers, of negatiever: christendom zou gaan om het collectief of zelfs om collectieve dwang. Het liberalisme claimt het individu te hebben gered uit deze verstikkende situatie, door er het idee van mensenrechten tegenover te plaatsen. Dit is een vertekend beeld, betoogt de Amerikaan Nicholas Wolterstorff. Waar heeft immers het liberalisme haar idee van mensenrechten vandaan?

Nick Wolterstorff

Nicholas Wolterstorff is filosoof, sinds 1989 verbonden aan Yale University. Hij studeerde en werkte eerder aan Calvin College (Grand Rapids, Michigan). In de jaren tachtig doceerde hij een aantal jaren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en in 2007 kreeg hij daar een eredoctoraat. Hij kent de Nederlandse neocalvinistische traditie van Kuyper en Dooyeweerd: *the Amsterdam school*.⁵³ Aan de VU beseft men steeds minder hoe relevant haar christelijke wortels zijn, stelt Wolterstorff. Hij verwoordde dat in 1988 met een parabel. Een VU-bezoeker vroeg aan het entreekloek waar hij een geldautomaat kon vinden. 'Daar!' En de kantine? 'Daar!' En de kapel? 'Eh, ik zal het even navragen.' Vervolgens belandt deze bezoeker bij zowel de geldautomaat als de kantine in een rij. Bij de kapel, op de zestiende verdieping, treft hij niemand...⁵⁴

Politieke rechtvaardigheid is een kernthema in het werk van Wolterstorff. De filosoof kijkt daarbij ook naar de praktijk. Hij verbleef in de jaren zeventig in het Zuid-Afrika van de apartheid. Ook heeft hij contact gezocht en gekregen met Palestijnen.⁵⁵ Aandacht voor de waarde en beschermwaardigheid van elk uniek individu is voor Wolterstorff duidelijk niet een theoretische kwestie. In 1983 hield hij aan de VU de *Kuyper Lectures* onder de titel *Until Justice and Peace Embrace*. Het thema gerechtigheid blijft bij hem terugkomen. Recent verschenen *Justice: Rights and Wrongs* (2008) en *Justice in Love* (2009), het eerste over gerechtigheid in termen van (mensen)rechten, het tweede over de verhouding tussen gerechtigheid en naastenliefde.

De Bijbel als bron van mensenrechten

In Wolterstorffs visie op gerechtigheid spelen (de bronnen van) mensenrechten een grote rol. Als christelijke filosoof benadert hij individuele mensenrechten niet als iets negatiefs. In het verleden hebben andere christelijke denkers dit wel gedaan. Zij zagen de rechten van het individu uitsluitend als een product van de Verlichting. Wolterstorff ziet een hele andere bron van mensenrechten: de Bijbel.

Mensenrechten hebben christelijke wortels, stelt Wolterstorff.⁵⁶ Daarvoor wijst hij onder andere op het ‘kwartet van de kwetsbaren’: de weduwe, de wees, de vreemdeling en de arme. Deze kwetsbare eenlingen krijgen relatief vaak met onrecht te maken en daarmee wordt hun Maker onrecht aangedaan. Dit onrecht roept bij Hem verontwaardiging op.

Het zijn niet toevallig *kerkjuristen* die in de twaalfde eeuw voor het eerst expliciet over individuele rechten spreken. Deze kerkjuristen dragen niet alleen een klassieke, maar ook een kerkelijke vorming met zich mee. Ieder mens heeft onherleidbare rechten, gebaseerd op hun mens-zijn, hun menselijk waardigheid. Wanneer men deze rechten van een mens ontkent, negeert of geweld aandoet, doet men *hem* of *haar* onrecht.⁵⁷

Wolterstorffs aandacht voor de waarde van elk uniek individu wordt gevoed door zowel zijn ervaringen in de wereld als die in zijn persoonlijke leven. In de zomer van 1983 gebeurde hem wat geen vader wenst te hoeven meemaken: hem bereikte het nieuws dat zijn zoon Eric bij het bergbeklimmen in de Oostenrijkse Alpen omgekomen was. Deze gebeurtenis had grote invloed op zijn denken, zo stelde hij zelf.⁵⁸

Het pleidooi van Wolterstorff voor individuele rechten is van belang, omdat hierdoor duidelijk wordt dat deze minstens ook christelijke wortels hebben. Het is eerlijk en zinvol dat, soms geïnspireerd door Wolterstorff, meer mensen die christelijke bron van mensenrechten erkennen.⁵⁹ God de Schepper heeft alle mensen geschapen en als Zijn schepsels hebben zij ook waarde en rechten. In de praktijk laten christenen vaak een groot besef voor mensenrechten zien wanneer zij opkomen voor hen die niet als mens gezien worden: vluchtelingen, prostituees, ongeboren kinderen. Er is dus geen reden om huiverig te zijn voor een debat over mensenrechten: ga in dat gesprek op zoek naar waar mensenrechten vandaan komen en wat zij betekenen.

Bevordert Wolterstorff het individualisme?

Binnen Gods orde hebben mensen hun eigen rol, waardigheid en beschermwaardigheid, stelt Wolterstorff. De politiek theoloog Oliver O’Donovan plaatst hierbij de kanttekening, dat individuen niet van nature dragers van rechten zijn.⁶⁰ Het idee van een

Wat is wijsheid?

‘natuurstaat’ van losse individuen is een fabel. In feite is het begrip ‘individu’ al een fictie: niemand komt geheel op eigen kracht ter wereld en niemand bestaat los van die wereld. O’Donovan ziet individualisme als een schadelijke ontsporing, met wortels in de late middeleeuwen. Waar Wolterstorff individuele mensenrechten positief waardeert en herleidt op Bijbelse waarden, beschouwt O’Donovan ze als misvatting en katalysator van onderlinge strijd. Volgens die laatste heeft dit idee van mensenrechten zich vooral vanaf de twaalfde eeuw ontwikkeld – voor die tijd was er hooguit een ‘pre-historie’ van dergelijke ideeën.

Mag je bij zelfverdediging geweld gebruiken?

Een praktisch voorbeeld kan het bovenstaande verschil in benadering verduidelijken. Mag iemand bij zelfverdediging geweld gebruiken? Denk aan de overval op het juweliersechtpaar in Deurne in 2014. Wolterstorff kan dit geweld legitimeren vanuit iemands individuele recht op leven. Ook O’Donovan kan bevestigend antwoorden, maar doet dat zonder beroep op een individueel recht.⁶¹ Hij voert als legitimatie aan dat op zo’n specifiek gewelddadig moment het *bevoegde gezag*, dat een monopolie heeft op het gebruik van geweld, afwezig is. De normale situatie is dat burgers gebruik van geweld (‘het zwaard’) aan dit gezag behoren over te laten (zie Romeinen 13).

Wolterstorffs pleidooi voor de Bijbelse achtergrond van individuele rechten laat zich verbreden. De ideeënhistoricus Larry Siedentop wijst op de opkomst van het individu zélf in de Joodse en christelijke tradities.⁶² Zo was het binnen de geschiedenis van het Romeinse Rijk en de antieke cultuur uniek dat Jezus met zijn boodschap individuen aansprak op hun eigen waarde, gelijkheid en geweten. Dat gaf christenen een begin van zelfstandigheid ten opzichte van hun sociale omgeving, zoals hun familie of stad, en vooral ten opzichte van de keizercultus als symbool van de politieke eenheid van het rijk.

Het is zinvol dat Wolterstorff en Siedentop het individu – ook als mogelijk slachtoffer – recht willen doen door *individuele* mensenrechten te onderscheiden van *individueel* misbruik daarvan, bijvoorbeeld door het *claimen* van rechten met onvoldoende besef van plichten. Tegelijk zet Wolterstorff zijn eigen idee van individuele rechten op basis van menselijke waardigheid sterk *tegenover* het idee dat je alleen recht kunt doen aan mensen vanuit een visie op een omvattend, geordend systeem en op hun rol daarbinnen. Van een derde positie of een combinatie van deze benaderingen wil hij niets weten.⁶³ Zuid-Afrika’s apartheidssysteem ziet Wolterstorff als voorbeeld hoe de tweede

benadering van rechtvaardige verhoudingen (gedacht vanuit een omvattende orde) kan ontsporen. Stel nu dat zijn eigen benadering (gedacht vanuit individuele waardigheid) een solide grondslag biedt voor een theorie over rechtvaardigheid. Ook dan hoeft Wolterstorff niet zo sterk de opvatting af te wijzen dat de twee benaderingen samen kunnen gaan of elkaar zelfs veronderstellen. Immers, hij ziet menselijke waardigheid als (door God) *geschonken* waardigheid. Daarmee plaatst ook hij de individuele mens en zijn waarde van meet af aan binnen de omvattende orde van Gods schepping.⁶⁴

Hoofdstuk 3

Het evangelie heeft Europa gestempeld

De vluchtelingen zien nog iets van de glans van dit continent en willen er wonen. (...) De autochtone Europeanen geloven al niet meer in de waarde van hun waarden.

Bram van de Beek⁶⁵

Erkenning terugwinnen voor het christelijke deel van ons erfgoed is een belangrijke uitdaging. Wanneer we het negeren, lukt het ons niet om onszelf te begrijpen.

Larry Siedentop⁶⁶

[E]en nieuw universum is voortgekomen uit de (...) handen van een Galilese jood (...).

De wortel van deze ommekeer [is] de liefde als daad.

Leszek Kolakowski⁶⁷

Er zijn christenen die denken dat je je beter verre kunt houden van macht. Die corrupteert immers. Daarom hebben ze principiële bedenkingen bij christelijke politiek. Vaak blijkt die kijk geïnspireerd door een beeld van het verleden. Christenen en macht zouden eeuwenlang een slechte combinatie hebben gevormd. Kruistochten, kettervervolging, kindermisbruik, al die zaken zijn schandvlekken in de christelijke geschiedenis. Maar is dit het hele verhaal? Zijn christendom en politiek altijd een slechte combinatie geweest? Fundamenteler: Jezus Christus kwam toch met een goede boodschap? En gaf daar zijn leven voor? Zijn evangelie van redding en vernieuwing door de Heilige Geest heeft in de praktijk effect gesorteerd. Vooral in Noordwest-Europa is dat nog altijd merkbaar: let op de voorkeursbestemmingen van migranten, in de zeventiende eeuw maar ook nu. En zie het bestaan van een democratische rechtsstaat, die nergens anders ter wereld dan in het christelijke Europa (en later de VS) van de grond kwam. Laten christenen zich voor deze werking van het evangelie niet schamen. Het is belangrijk om elkaar de verhalen te blijven vertellen waartoe dit evangelie door de eeuwen heen inspireerde.

Van de marge naar de macht en weer terug

Je zou de historische ontwikkeling van de positie van christenen in de samenleving in grofweg drie perioden kunnen verdelen. Eerst vormden christenen een minderheid

in de marge van de samenleving. Een nieuwe periode brak aan in het jaar 312, met de bekering van de Romeinse keizer Constantijn. Het christelijk geloof kreeg zo een plek in het hart van de Westerse wereld. Met de opkomst van de liberale democratie en de ontkerkelijking in het Westen keren christenen weer meer terug naar de marge van de maatschappij.

Van deze drie perioden ligt vooral de middelste, het ‘Constantijnse tijdperk’ onder vuur. Dat gaat ongeveer als volgt. Eerst deden christenen aan liefdadigheid in het verborgene. Met de bekering van Constantijn groeit hun politieke invloed, maar dat gaat ten koste van het evangelie. Ze plukten de vrucht van de macht: de ‘zondeval van het christendom’.⁶⁸ Net als andere machthebbers zetten de christelijke vorsten hun politieke en militaire middelen in. De gevolgen waren gedwongen bekerings, kruistochten en inquisitie. Nu christenen hun meerderheid en machtspositie in veel Westerse landen kwijt zijn, groeien de kansen weer voor een werkelijk persoonlijk beleefd en geleefd evangelie. Dit beeld van de geschiedenis heeft veel christenen kopschuw gemaakt om zich met politiek te bemoeien. Laten we dit historische verhaal echter eens kritisch bezien. Is het werkelijk zo dat christenen zich bijna vijftien eeuwen lang zwaar hebben bezondigd aan de macht? De werkelijkheid blijkt een stuk genuanceerder.⁶⁹

Allereerst is de situatie van nu niet een terugkeer naar die van de vroege kerk. Toen was de boodschap over Jezus Christus werkelijk *nieuws*. Nu hebben Nederlanders zich te verhouden tot allerlei zaken die aan dit evangelie doet denken: kerkgebouwen, de maatschappelijke inzet door het Leger des Heils of andere christelijke organisaties, allerlei hoopvolle evangelische geluiden in de media of de politiek.

En ten tweede: *hoe* verhoudt iemand zich tot wat deze Constantijnse periode Europa en ook Nederland heeft gebracht? Tegenover het negatieve beeld valt veel meer goeds te benoemen dan de meeste mensen zich realiseren.

Gevaarlijke liefde in de eerste eeuwen

Christenen hebben in de eerste eeuwen in het verborgene veel goeds gedaan. Zo waren ze levende getuigen van Christus. Via woorden en daden hadden ze als minderheid invloed op de cultuur en de macht van die tijd.

Christenen brachten liefde, vertrouwen, gelijkheid en broederschap in een cultuur van achterdocht en hiërarchie.⁷⁰ De oudheid kende een sterk onderscheid tussen mensen met burgerrechten en mensen zonder burgerrechten. Er bestonden sterke loyaliteiten binnen families. Van publieke armenzorg was nauwelijks sprake, behalve dan de ‘brood en spelen’ waarmee men het volk rustig hield. Vrouwen hadden weinig waarde: ze waren hun hele leven bezit, eerst als dochter van hun vader en later als echtgenote van hun man.⁷¹

Wat is wijsheid?

Binnen de christelijke gemeenschap werd dit alles op zijn kop gezet. De kerk was een gemeenschap waarin gold: ‘in Christus is noch Jood, noch Griek, noch slaaf, noch vrije, noch man, noch vrouw, maar allen zijn één in Christus Jezus’ (Galaten 3:28). Alle mensen zijn als mens, als schepsels van God gelijkwaardig. Ook vrouwen, kinderen en slaven zijn dus veel meer dan eigendom van een ander. Volgens de Amerikaanse ideeënhistoricus Larry Siedentop is de ‘uitvinding van het individu’ een christelijke uitvinding, die door hen daadwerkelijk in de praktijk werd gebracht.⁷²

De politiek filosoof Govert Buijs spreekt van een ‘agapeïsche revolutie’ die van dit christendom uitging. Christenen zetten zich in voor armen, weduwen en vreemdelingen, die zij als hun gelijkwaardige broeders en zusters beschouwden. De Romeinse machthebbers maakten zich zorgen over de invloed die de christenen zo uit konden oefenen. Van de weeromstuit kopieerden zij deze initiatieven en begonnen met een tegenoffensief van opvanghuizen.⁷³ Zo hadden christenen niet alleen invloed in de marge van de klassieke maatschappij, maar in het centrum van de macht.

Als machthebbers in een spiegel kijken, profiteert het volk

Maar hoe zit het nu met de zogenaamde Constantijnse ‘zondeval van het Christendom’? Het is belangrijk om kritische vragen bij dit beeld te stellen. Constantijn bekeerde zich tot Christus en volgens hedendaagse historici was die bekering oprecht, maar wel een geleidelijk proces – al kunnen we zoveel eeuwen naderhand nog steeds niet in het hart van de man kijken.⁷⁴ Wat had Constantijn na zijn bekering moeten doen? Zijn keizerschap opgeven? Had hij moeten gaan inzien dat christen-zijn en politieke invloed niet samengaan? Is het niet heilzamer als keizers zoeken naar rechtvaardigheid, eerlijkheid en mildheid in hun bestuur?

Er zijn sombere verhalen over het Constantijnse tijdperk te vertellen. Waar bisschoppen en priesters macht kregen, bleken ze vatbaar voor corruptie en geweld.⁷⁵ Maar daarnaast is er ook een andere werkelijkheid. Keizers, koningen en edelen kregen met regelmaat een ‘vorstenspiegel’ voorgehouden, bijvoorbeeld door Augustinus, die in zijn *Stad Gods* de vraag stelde wanneer een keizer gelukkig genoemd mocht worden.⁷⁶ Daarop volgde een bespiegeling over deugden zoals rechtvaardig bestuur, eerlijkheid en mildheid in rechtspraak, vredelievendheid en vrijgevigheid, nederigheid. Bisschoppen konden vorsten ook herinneren aan David die, toen de profeet Natan hem op moorddadig en overspelig wangedrag aansprak, niet deze boodschapper vermoordde, maar tot inkeer kwam. Of denk aan Salomo die God om wijsheid vroeg en niet om rijkdom. Daartegenover zijn wreedheid, wraakzucht, hoogmoed en overdadige pracht en praal onchristelijk, en zal de Opperrechter ook vorstelijke daden wegen. Herodes Agrippa kon in Jeruzalem de apostel Jacobus ombrengen, maar belandde niet veel later zelf met al zijn grootheid-

waan in het graf. Hij die zich door zijn onderdanen als een god liet toejuichen, stierf op vierenvijftigjarige leeftijd binnen een week onder felle ingewandspijnen.⁷⁷

Geestelijken hebben ook daadwerkelijk vorsten op hun gedrag aangesproken. Kijk bijvoorbeeld hoe bisschop Ambrosius keizer Theodosius tot de orde riep, nadat die laatste in 390 in Tessalonika een bloedbad had aangericht. Hij werd pas weer tot de eucharistie (het avondmaal) toegelaten na publieke boetedoening. Een concreet gevolg van deze gebeurtenis was dat executies nooit meer plaats mochten vinden zonder dat een rechts-geldig vonnis was gevolgd door een 'afkoelingsperiode' van minimaal dertig dagen.

Een ander voorbeeld vinden we bij de beroemde Ierse missionaris Patrick, rond het jaar 450. Hij kon niet langer aanzien hoe de soldaten van de Engelse koning, ook na diens bekering, in Ierland bleven roven en verkrachten. Patrick, een gevluchte slaaf en voormalig schaapherder, stuurde een verontwaardigde brief aan de Engelse bisschoppen en rustte niet totdat zij hun koning aanspraken op deze wandaden.⁷⁸

Of neem Karel de Grote die rond 800 de Saksen het christelijk geloof opdrong met het zwaard: 'de doop of de dood'. Zijn raadgever en hoftheoloog Alcuin sprak hem daarop aan. Hij hield Karel de Grote voor dat het christelijk geloof 'alleen door verkondiging en onderwijs' wortel kan schieten. Mede vanwege deze geestelijke spiegel bevorderde Karel de Grote onderwijs in het algemeen, verbeterde hij het onderwijsniveau van priesters, ook op het platteland, en stimuleerde hij de kerk om een belangrijke rol te spelen op het gebied van de zorg.⁷⁹

Als machthebbers in de spiegel van het christelijke evangelie kijken, dan profiteert het volk daarvan. Ondanks alle misstanden die de mensheid ook in de Constantijnse tijd moest ondergaan, is het te simpel om op basis hiervan te zeggen dat macht en evangelie niet samen kunnen gaan.

Basis voor democratie en politieke verantwoording

Niet alleen het persoonlijk optreden van vorsten (en geestelijken) kwam in het licht van het evangelie te staan, zodat dit het volk ten goede kwam. Ook de rechtsstaat en de centrale ideeën achter de democratie zijn eeuwenlang gevoed vanuit het evangelie. Neem Jezus' uitspraak: 'Wie *groot* wil worden onder jullie, moet jullie *dienaar* zijn.'⁸⁰ Dat voedt het idee van een dienstbare overheid, met andere woorden: een overheid die er niet voor zichzelf is, maar die ten dienste staat van het algemeen belang. Wat is dat algemeen belang anders dan dat wat het volk als geheel ten goede komt?

Deze aandacht voor het volk als geheel fungeerde als een matrix waarbinnen het idee van *representatie*, vertegenwoordiging, van *heel* dat volk kon opkomen. Laat mensen zelf uitspreken wat hun belang is. Respecteer dus ook lokale tradities. Karel de Grote, bijvoorbeeld, wilde de eenheid van zijn rijk bevorderen, maar nam wel de moeite om

Wat is wijsheid?

het gewoonrecht van onder andere de Friezen te inventariseren (de *Lex Frisionum*).⁸¹ Alleen al de opschriftstelling zelf van wetten was bevorderlijk voor eerlijke rechtspraak. Het bood ook kansen om veranderingen door te voeren. Germaanse rechtspraak kende ongelijke behandeling op basis van geslacht, klasse, ras en leeftijd. Christelijke heersers voerden daarin wijzigingen door, op basis van het idee van de fundamentele *gelijkheid* voor God van ieder mens – man of vrouw, slaaf of vrije, kind of volwassene. Volgens de Wetten van Koning Alfred (ca. 900) mocht het oordeel over een rijke niet anders zijn dan dat over een arme.⁸² In de Middeleeuwen werd in Europa de slavernij door pausen herhaaldelijk veroordeeld en uiteindelijk afgeschaft, om pas in de Nieuwe Tijd weer op te duiken.⁸³

Binnen de genoemde matrix, waarin het *dienen* van het volk steeds centraler kwam te staan, is een volgende stap te onderscheiden: de ontwikkeling van vertegenwoordiging van naar *verantwoording aan* het volk. De *Glorious Revolution* van 1688 was zeer belangrijk voor deze ontwikkeling. Stadhouder Willem III van de Nederlanden werd dankzij deze revolutie tevens koning van Engeland. Francis Fukuyama noemt dit een waterscheiding in de ontwikkeling van de democratie. Het parlement kreeg zeggenschap over het oproepen van een leger en over nieuwe belastingen. Politieke verantwoording (*political accountability, accountable government*) en een representatieve overheid kregen institutioneel vorm.⁸⁴

Het heden: ook zonder meewind zet het evangelie mensen in beweging

De Westerse wereld en de rol van het christendom daarin is, zeker vanaf ruwweg 1800, behoorlijk veranderd. Het christelijk geloof werd een optie tussen vele mogelijkheden.⁸⁵ Na de Franse Revolutie (1789) en het *First Amendment* (1791) in de Verenigde Staten kwam er in veel landen een einde aan de bevoorrechtiging van een specifieke (staats)kerk. Betekende dit ook een afname van de zeggingskracht van het christendom? Integendeel en gelukkig maar.

De rol die de kerken in Oost-Europa speelden in de tijd van de communistische onderdrukking, maakt dit goed duidelijk. De kerken stonden op veel plaatsen naast het volk. De Polen keken op tegen 'hun' paus Johannes Paulus II, die belangrijke steun gaf aan de hervormingsbeweging rondom de Poolse vakbond Solidarno . In Oost-Duitsland speelde de kerk een soortgelijke rol. Zo was er in de Nicolaikirche in Leipzig – de kerk waar Johann Sebastian Bach jarenlang cantor was geweest – in de jaren tachtig wekelijks een vredesgebed, dat zich op den duur uitbreidde naar de straat, in de vorm van processies met kaarslicht.⁸⁶ Hier werden stappen gezet die leidden tot de val van de Muur.

Het heden kent nieuwe uitdagingen: maatschappelijke anonimiteit, een verzorgingsstaat die wordt hervormd, economische groei die de schepping uitput, oorlogsgebie-

den waaruit migratiestromen voortkomen, enzovoorts. Ook christelijke bewegingen zoeken naar alternatieven in de praktijk. In sommige namen (*Tijd voor Actie*, *Time to Turn*) klinkt urgentie en dadendrang door. Ze houden de samenleving en de politieke macht een spiegel voor.⁸⁷ Dergelijk ‘voorbeeldig gedrag’ kan ook aandacht, rust en zorgzaamheid laten zien – een goed voorbeeld hiervan is het *Kleiklooster* in de Amsterdamse Bijlmer. Een combinatie van gastvrije presentie en kleinschalige buurtactiviteiten biedt *Overhoop* in de Utrechtse wijk Overvecht.

Het evangelie bracht Europa politieke wijsheid

Het beeld dat christenen zich verre moeten houden van de macht is niet terecht. Het is onzin om te denken dat het evangelie eeuwenlang verduisterd is geweest door een christelijke machtspositie. Integendeel: machthebbers werden door het evangelie uitgedaagd. Natuurlijk brachten machtsposities voor christenen dezelfde verleidingen mee als voor iedereen. Maar of christenen nu aan de macht zijn of niet, waar het om gaat, is dat zij het evangelie in de praktijk brengen, in hun tijd en in hun cultuur.

Christenen doen er goed aan om verantwoording af te leggen over misstanden die in de naam van Christus zijn begaan, maar het is zeker niet minder belangrijk om de verhalen door te geven over de kracht die steeds uitging van de christelijke agapeïsche liefde, zoals in de zorg voor zieken en armen, en in meer structurele maatschappijhervormingen, zoals wetsaanpassingen. Laten we het besef levend houden van wat het evangelie van Jezus Christus aan goeds brengt – en in het verleden gebracht heeft. Vooral onszelf mogen we eraan herinneren dat de antieke wereld met haar hiërarchische machtsdenken – ook politiek dus – op de kop gezet is door dit evangelie. Een politieke omwenteling, al was er geen kracht of geweld bij betrokken! Sinds het evangelie van een geheime liefde zich verspreidde, knaagde dat ook aan politieke stoelputen.

En laten we ons ook bewust blijven van het feit dat gedurende de Constantijnse periode christelijke machthebbers juist op basis van hun geloof konden worden aangesproken. Geïnspireerd door hun geloof hebben zij de samenleving op veel punten ten goede beïnvloed, bijvoorbeeld door te investeren in onderwijs. Politieke wijsheid kan in Europa, en zeker in Nederland, putten uit een unieke traditie:⁸⁸ van Constantijn tot Kuyper hebben machthebbers zich, ondanks alle oude oprispingen, laten voeden en corrigeren door het Oude Testament en het evangelie van Jezus Christus.

En ten slotte: wanneer christenen ook vandaag in politieke gremia of met kleinschalige initiatieven de samenleving verder proberen te helpen, verdient dat de interesse van de media, en zeker ook van medechristenen. Het evangelie brengt goede vruchten voort, dwars door scheefgegroeide structuren en door alle eeuwen heen.

Jezus is Heer en kerken zijn kolonies van zijn Rijk

Tom Wright (1948)

Zoek op Youtube naar: 'tom wright genesis guitar'. Je krijgt dan een variatie op *Yesterday* van The Beatles te horen, getiteld *Genesis*. De songtekst gaat over schepping en evolutie. De uitvoerende amateurmuzikant is de Engelse theoloog Tom Wright. Zijn muzikaal talent omvat echter meer dan *songs* van een paar minuten. Van jongs af waren ook meer complexe melodielijnen aan hem besteed, zoals die van Händel en Bach.⁸⁹

Tussen de talloze fragmenten waarop Wright op Youtube te zien is, laat juist dit niemendalletje veel zien. Je ziet hier niet alleen zijn veelzijdigheid in talent en interesses, maar ook zijn neiging om grote vragen niet te schuwen en daarbij allerlei uiteenlopende sporen te integreren. Hij zingt over geloof en wetenschap. Wie God als Schepper erkent, maar de ontwikkeling van het leven evolutionair opvat, moet zich volgens Wright onder andere afvragen wat het betekent dat deze Schepper Adam heeft aangesproken. Hij legt daarnaast als exegeet verbanden tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Zijn interesse in Genesis komt voort uit zijn onderzoekswerk als *nieuwtestamenticus*. Immers, heel die Bijbel heb je nodig als je wilt weten waarom Jezus Christus de 'Laatste Adam' heet. Ook als Wright uitleg geeft over een korte uitdrukking uit een enkele tekst, verwijst hij naar de complexe 'melodielijnen' van heel de Bijbel. En al is hij geen marxistische bevrijdingstheoloog, toch klinkt de hoofdlijn die hij verwoordt heel politiek. Hij wil laten zien hoe heel de schepping Gods Koninkrijk wordt, ook al sputteren aardse machthebbers nog wat tegen.

N.T. Wright

Nicholas Thomas Wright⁹⁰ is hoogleraar geweest aan diverse universiteiten, maar ook bisschop van Durham (2003-2010) en als zodanig lid van het House of Lords. Na zijn emeritaat als bisschop werd hij *Research Professor of New Testament and Early Christianity* in St. Andrews (Schotland). Als *nieuwtestamenticus* wil hij de grote Bijbelse lijnen recht doen. Hij wil 'heel de puzzel leggen' en geen puzzelstukjes overhouden die nergens passen. Het evangelie is zo breed als de schepping. God de Schepper begint doelbewust via Abraham een volk in een uitzonderingssituatie te brengen, in contrast

met omringende volken.⁹¹ Maar waar Gods Rijk maar niet van grond lijkt te komen, treedt Jezus op: een Nieuwe Tijd breekt aan. Hij blijkt de Koning door wie gedaan is en zal worden wat God wil – ‘op aarde, zoals in de hemel’ (zoals Wright graag citeert). Gods wil voltrekken kan goedschiks gebeuren, bijvoorbeeld waar zijn volgelingen, de burgers van zijn komende Rijk, zich met hun gebeden en daden inzetten voor de uitvoering van Zijn wil. Uiteindelijk echter zullen mensen ook kwaadschiks moeten aanvaarden dat dit Rijk er komt. Deze boodschap van de kerk, in woorden en daden, is zeker ook bestemd voor de politieke machthebbers op deze aarde. Of ze dit als goed nieuws oppakken, hangt er vanaf...

Jezus is HEER

Om Wright te leren kennen als een exegeet die de aardse politiek niet buiten beeld laat, is het belangrijk om te beseffen dat het Nieuwe Testament speelt in de context van het Romeinse Rijk. De politieke lading van het evangelie komt vooral naar voren via de vraag: wie is de ware Heer? Jezus' volgelingen noemen Hem *Kurios*, Heer. Dat woord heeft een dubbele betekenis.⁹² In de eerste plaats raakt het de Joden. *Kurios* kan allerlei soorten heren aanduiden, ook huiseigenaren of grootgrondbezitters (zoals de heer in Lukas 16:3, die zijn frauderende rentmeester ter verantwoording riep). In de Septuagint, de Griekse vertaling van de Joodse Tenach, wordt het woord *Kurios* echter in een unieke betekenis gebruikt. Het woord wordt hier gebruikt waar het Hebreeuws de godsnaam (Jahweh, Jehovah) noemt (en waar Joden dan ‘Heer’ lezen). Als Paulus vervolgens zo'n passage citeert, en bij ‘Heer’ duidelijk aan Jezus denkt, dan doet hij als Jood iets ongehoords: Jezus identificeren met Jahweh. Een voorbeeld is dat ‘elke tong zal belijden dat Jezus de Heer is’.⁹³

Precies met deze passage raakt Paulus' gebruik van het woord *Kurios* ook het Romeinse Rijk in het hart. Immers, en hier blijkt een tweede betekenis van het woord explosief: *de Heer*, *dé Kurios*, dat is in het Romeinse Rijk de keizer – dat was voor iedereen duidelijk, zoals het in de jaren 1930 helder was dat de term *Führer* verwees naar Hitler. De keizer had als enige het recht op ‘de naam boven alle namen’.⁹⁴ Ook de bekende uitdrukking van Paulus dat een aardse overheid *Gods dienares* is (*Romeinen* 13:4), is volgens Wright een onmiskenbare demotie van de keizer. Met al zijn respect voor het gezag trapt Paulus meteen op de goddelijke tenen van de keizer. Niet alleen kent hij de ‘hoge’ overheid de lage status van *dienares* toe, maar hij zegt erbij in wiens dienst zij staat: ‘er is geen gezag dat niet van God komt’.⁹⁵ Zelfs de keizer heeft Iemand boven zich.

Sinds Augustus pretendeerden de keizers godenzonen te zijn en claimden ze de wereldheerschappij. God kan politieke machten gebruiken, zoals Hij ooit Kores gebruikte

Wat is wijsheid?

om Judeeërs te laten terugkeren naar Jeruzalem, maar doorgaans zijn die machten in de greep van de oude wereld van de nacht – dat gold zeker voor het Romeinse Rijk. De Joden koesterden met Paulus de verwachting dat nacht en machten ten onder gaan als de Dag van de Heer aanbreekt. Welnu, roept Paulus, dat is gebeurd! Sinds de komst van Jezus gloort die dag boven de horizon. Laten zijn volgers zich voorbereiden op het volle zonlicht, dat de dronken burgers van de nacht en hun overheden in hun roes overvalt...

Is het evangelie echt zo politiek?

Maar hoort politiek wel bij de kern van Jezus' boodschap?⁹⁶ Wright leest in het evangelie veel meer dan een sociale of politieke kritiek op het Romeinse Rijk.⁹⁷ Paulus predikt geen revolutionaire bevrijdingstheologie en zijn beweging verschilt van de gewelddadige Joodse opstanden van de Maccabeeën (167-160 voor Christus) of de Joodse Oorlog (66-70 na Christus). Volgens hem heeft de *echte* revolutie al plaats gevonden rond Jezus' kruisdood en opstanding.⁹⁸ Het kruis wijst christenen een andere weg dan geweld. Laten ze rekenen met tegenkanting en lijden op hun pad en vechten met geestelijke wapens (Efeziërs 6).

Toch is voor Wright specifiek politiek gedrag van christenen meer dan een van de vele consequenties van hun geloof. Niet dat elke christen de politiek in moet. Nee, ieder heeft zijn of haar eigen roeping, maar Paulus omschrijft de gemeenschappen die hij stichtte niet zonder reden als koloniën van het hemelse Jeruzalem. Elke groep of kerk van christenen verwijst volgens de apostel als 'geleefd symbool' naar Gods Rijk. Daar berust het burgerschap, *politeuma*, van elke christen.⁹⁹ Ook binnen de steden die kolonies van Rome zijn, zoals Filippi en Korinte, waren de christenen al burgers van dat Rijk.

In het Romeinse eenheidsrijk riepen alle besloten groepen argwaan op. Zo ook deze groep met een eigen agenda – zeker omdat de christenen, net als de Joden, weigerden mee te doen aan de keizerscultus. Wright legt hier eenzelfde accent als Hauerwas (zie zijn portret hierna): door werkelijk *kerk* te zijn vormen kerken een maatschappelijk contrast en daarmee zijn ze een bijzondere kracht in de samenleving.¹⁰⁰ Deze kracht is sterk, betoogt Wright. Het is de kracht van het evangelie van Jezus Christus zelf, Gods Zoon, Koning en verlosser, die alle macht is gegeven in de hemel en op de aarde (Matteüs, slot). De term 'evangelie' klonk in het Romeinse Rijk telkens bij goede tijdingen over de keizer. Vanaf Augustus noemde de keizer zich onder andere 'zoon van de goddelijke'. Dit kwam voort uit de vergoddelijking van diens (adoptief)vader Julius Caesar. Ook profileerde de keizer zich als de nieuwe koning, verlosser en heer, die 'gerechtigheid en vrede' bracht. Veel van deze termen lees je ook in Romeinen 1.

Tijdgenoten lauwerden Augustus als de climax van de eeuwenlange geschiedenis van Rome: de alleenheerser die de wereldheerschappij in handen kreeg.¹⁰¹ Twee claims op wereldheerschappij, dat gaat niet samen. Dat conflict moffelt je niet weg door die van Jezus Christus als geestelijk te typeren – immers, ook de Joden vereerden geen keizers naast hun eigen geestelijke God. Er kan er maar één de Machtigste zijn.

Al zijn Christus' Rijk en Koningschap niet van deze wereld, zijn macht is onweerstaanbaar, in de hemel *en op de aarde*. Deze niet revolutionaire, maar toch subversieve macht heeft daadwerkelijk in het Romeinse Rijk doorgewerkt en kreeg ten tijde van Constantijn, in de vierde eeuw, zelfs publiek erkenning.

Zo politiek zijn de kerkgemeenschappen met hun eigen burgerschap. Zo politiek is het evangelie van Gods Rijk. Dit evangelie wijst de aardse politiek haar plaats. Juist daardoor beseffen veel Westerse denkers dat politiek niet alles is. Het is niet allesomvattend en al helemaal niet zaligmakend. Politiek is slechts een van de vele verantwoordelijkheden in een complexe samenleving. En volgens Wright kan een christen er bovendien een zekere 'lichtheid' aan ontlenen dat deze beperkte aardse politici en politieke manoeuvres ook nog eens – goedschiks of kwaadschiks – volledig ondergeschikt zijn aan Gods wereldpolitiek rondom Jezus Christus en zijn doelen.

Hoofdstuk 4

Alle overheden decentraal (want Christus is Heer)

Hoe groots en meeslepend mag de politieke visie van christenen zijn? Stel, een christenpoliticus zegt: mijn visie, mijn stip op de horizon, is het Koninkrijk van God, een rijk waar Gods geboden praktijk worden, een land van vrede en gerechtigheid, zonder criminaliteit of corruptie, achterstandswijken of uitzetcentra. Sommige christenen lopen warm voor zo'n antwoord. Zo getuig je van Gods Rijk en zijn goede geboden! Dat gun je toch iedere medelander? Anderen reageren juist allergisch. Hier laat een christenpoliticus zich in het hart kijken en dan blijkt hij een overtuigd theocraat, iemand als het erop aankomt Gods wet aan iedereen in de samenleving op wil leggen. Zit het idee van een theocratie een volwassen christelijke politieke visie in de weg of kan het dienen om helder te maken met welk perspectief christenen politiek bedrijven?

Theocratie? Welke theocratie?!

Het begrip theocratie betekent letterlijk 'Godsregering'. Het kan op veel verschillende manieren worden ingevuld. Christenen zullen er weinig moeite mee hebben te erkennen dat God regeert. God de Vader, de Schepper van deze wereld, laat nooit varen wat zijn hand begon. Hij regeert Zijn wereld momenteel door Zijn Zoon, totdat deze zichzelf onmiskenbaar aan de wereld bekend zal maken en alle macht aan zijn Vader zal overdragen. Laten we dit de primaire of verborgen theocratie noemen.

Veel spannender wordt het zodra christenen de Godsregering als leidraad zien voor overheden nu. Binnen zo'n ideaal van 'aardse theocratie' laten zich drie aspecten onderscheiden.

1. Overheden kunnen zelf erkennen dat God regeert

Concrete overheden kunnen zelf de (primaire) Godsregering erkennen. Aannemelijk is dat keizer Constantijn, Karel de Grote en – dichterbij huis – Willem van Oranje dat deden. Bij een democratische staatsinrichting is een dergelijke erkenning alleen te verwachten wanneer een meerderheid van de bevolking deze deelt. Christenen mogen overheidspersonen er uiteraard aan herinneren dat een dergelijke erkenning van Jezus Christus als Heer van alle heren heilzaam is en totalitaire neigingen afremt.

2. Overheden vertalen goddelijke wetten naar aardse wetgeving

Daarnaast kan men bij Godsregering denken aan Zijn wetgeving, die in de Bijbel bijvoorbeeld in de Tien Geboden te vinden is. Deze goddelijke wetgeving wil men dan vertalen naar concrete wetgeving en rechtspraak van een land. De Wetten van koning Alfred (ca. 900) begonnen niet toevallig met het voluit citeren van deze Tien Geboden. Er zijn, vooral in de Verenigde Staten, christenen die deze mozaïsche wetgeving veel breder willen toepassen.¹⁰² Voor sommigen zal dit klinken als een soort christelijke *sharia*. Anderen zullen zich, meer inhoudelijk, afvragen *hoe* de vertaling van toen naar nu in z'n werk gaat. Maar in elk geval is het serieus de vraag, of een vertaling van Gods goede geboden zonder meer het welzijn van een samenleving dient. Als de overheid de zondagsrust blijft handhaven terwijl daar groeiende onvrede over is, kan dit ook leiden tot versterkte onenigheid tussen bevolkingsgroepen die dat wel of juist niet waarderen. Had een compromis dit welzijn dan niet beter gediend, al wordt ook een deel van de collectieve rust daarmee losgelaten?

3. Overheden geven één godsdienst voorrang

Tot slot kan men bij een aardse theocratie speciaal letten op de omgang door overheden met de levensovertuigingen van burgers. Staat een concrete theocratie die één godsdienst als staatsgodsdienst beschouwt, niet op gespannen voet met tolerantie en godsdienstvrijheid? Zeker in Nederland heeft de vraag gespeeld of de overheid werkelijk de taak zou hebben 'om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst', zoals de Nederlandse Geloofsbelijdenis stelt.¹⁰³ De Gereformeerde Kerken hebben deze woorden in 1905 geschrapt, maar in enkele protestantse kerken wordt dit artikel 'onverkort' gehandhaafd.

Christus regeert, maar verborgen

Wat betekent nu vanuit een breed Bijbels perspectief theocratie voor onze situatie? In het oude Israël, toen de diverse stammen het nog uithielden zonder centrale koning, had de aardse theocratie als erkenning van Gods heerschappij een heel directe gestalte: de HEER was hun enige Koning. Hoogstens liet Hij tijdelijk rechters of richters (krijgsheren) optreden. Hij regeerde via de wet- en regelgeving die was gegeven op de Sinai en die bewaard en toegepast werd door priesters. Lezen en schrijven was het voorrecht van deze priesterstand en bij hen berustte de rechtspraak. De in die wetten beoogde samenleving omvatte heel het samenleven, inclusief de godsdienst.¹⁰⁴

Voor veel christenen is duidelijk dat geen enkel volk zijn eigen bestaan of status gelijk kan stellen met het Israël van voor Jezus Christus, ook de huidige staat Israël niet. Zo'n directe theocratie bestaat daarom niet meer. Israël zelf wilde en kreeg koningen, zoals

Wat is wijsheid?

David en zijn zoon Salomo de Wijze. Door deportatie en diaspora en door Griekse en Romeinse overheersing verloor Israël ook haar politieke zelfstandigheid. Uiteindelijk heeft Jezus Christus als de ware Davidszoon de regeermacht op zich genomen en die was meteen wereldomspannend (Matteüs 28, slot). Vooralsnog is dat een verborgen koningschap, al kunnen effecten – zoals we in het vorige hoofdstuk zagen – wel zichtbaar en tastbaar zijn.

Christenen erkennen dat God de wereld regeert door Jezus Christus. Wat betekent deze verborgen Godsregering nu concreet als we de drie genoemde aspecten nagaan? Op enkele plaatsen in Nederland is sprake van een plaatselijke overheid die God publiek erkent (1). Maar zelfs in die situatie zijn de meeste christenen het erover eens dat geen enkele religieuze gemeenschap de overheid als ondergeschikt aan zichzelf kan beschouwen of via die overheid andere overtuigingen mag bestrijden. Weinigen in Nederland zullen ook – als dat al realistisch zou zijn – terug willen naar een bevoorrechte staatskerk (3). Voor de ChristenUnie is daarom vooral de omgang met Gods geboden spannend (2).¹⁰⁵

Laten partijvertegenwoordigers van de ChristenUnie niet alleen het *brede* Bijbelse perspectief, maar daarbinnen primair Jezus Christus voor ogen houden. Hij behoort centraal te staan in de politieke visie van waaruit de ChristenUnie ingaat op actuele zaken. Het hele jaar door wordt in de kerken zijn leven herdacht: zijn komst naar de aarde, zijn kruisdood en opstanding en zijn terugkeer naar de hemel. Die momenten onderstrepen niet alleen dat God in de persoon van Jezus lijfelijk naar de aarde kwam, maar ook dat Hij hier nu *niet* meer tastbaar en zichtbaar aanwezig is. Ook volgelingen van Jezus moeten leren leven met dit verborgene. Zelf leven ze op aarde, maar met hun Hoofd *in de hemel*. Binnen de kerken is zijn regerende aanwezigheid al een verborgenheid; dat geldt dus helemaal daarbuiten, onder alle volken en staten.

Gods geboden in de politiek

God oefent zijn *verborgen* regering uit via Jezus Christus en dat allereerst in zijn lichaam, de kerk. *Daar erkennen* mensen Hem als HEER, als hun Hoofd. Daar leren mensen over de wetten van zijn Rijk, die op hun hart gericht zijn. Daar oefenen ze zich in het liefhebben van God en hun naasten. Daar werkt de *erkenning* van deze Godsregering via Christus door, in (hopelijk!) concrete voorbeelden van onderlinge vergeving en verzoening. Zonder geloofsvertrouwen blijft deze theocratie echter ook in kerken onzichtbaar verborgen onder het falen en geruzie van kleinsmenselijke mensen.

En buiten de kerken? Daar krijgt de *verborgen* theocratie vorm via allerlei aardse overheden. God voorziet in de wereld steeds in overheden. Zo blijft Hij zorgen voor zijn schepping, om totale wanorde te voorkomen en een zekere leefbaarheid te bewaren.

Zo treden overheden op als zijn dienaressen (Romeinen 13), erop gericht om goeden te belonen en kwaden te straffen. Dát is hun diensttaak, hun rol.

Toch erkennen deze overheden van hun kant Gods Zoon of zijn Vader-Schepper doorgaans *niet* als Heer, zeker niet in democratieën waarin een meerderheid van de bevolking deze God niet erkent. Overheden blijven dan Gods dienaressen, ook als de meerderheid geen duidelijk christelijk ideaal meer deelt. Maar de rol van ‘dienaressen’ betekent niet, dat christenen als een minderheidsgroep van een overheid mag verwachten dat ze Gods geboden laat doorwerken, zeker niet naar hun diepere bedoeling, maar ook niet als de overheid zich daarbij puur tot het publieke leven zou beperken.

Kerken en christenen hangen een goddelijk ‘Koninkrijksideaal’ aan. Dat Koninkrijk draait om en op liefde. Dat ideaal mogen ze in woord en daad publiek maken, en als spiegel en bron van hoop ook in de politiek verwoorden. Maar met dit ideaal mogen ze noch overheden, noch burgers overvragen.¹⁰⁶ Dan zouden ze aardse rijken en Gods Rijk door elkaar halen.

De vraag hier is niet hoe goed of heilzaam Gods geboden zijn voor iedereen, maar wat overheden ermee kunnen in een samenleving die in meerderheid zelfs een uiterlijke gehoorzaamheid aan sommige van Gods geboden (denk aan een vloekverbod) opvat als hypocrisie en onrechtmatige vrijheidsberoving. Daar komt bij dat het zeer de vraag is of uiterlijke gehoorzaamheid bij bijvoorbeeld naastenliefde überhaupt mogelijk is. Met dit Koninkrijksideaal verwacht men in feite dat overheden en burgers zich zullen bekeren. Dat mag, maar dat is dan een boodschap op spiritueel vlak en niet een politieke boodschap, hoogstens een getuigend deel daarvan.¹⁰⁷

Een politieke boodschap: vluchtelingen

Natuurlijk mogen christenen en kerken zich op gepaste plaatsen, momenten en manieren politiek uitspreken (zie hoofdstuk 5) en daarbij putten uit het evangelie en uit het brede perspectief van de Bijbel, *inclusief geboden*. De vraag blijft dan echter: wat is *politiek* relevant, ook in een situatie waarin aardse overheden en burgers overwegend Jezus *niet* als Heer erkennen? Als we deze vraag proberen te beantwoorden met betrekking tot de vluchtelingencrisis, dan moet de overheid inzien dat een aantal ‘mensen van goede wil’, onder wie hopelijk veel christenen, bereid zal zijn om te leren samenleven met grote aantallen vluchtelingen. Een deel van de bevolking zal deze naastenliefde echter niet willen opbrengen. Kerken en christenen mogen burgers oproepen tot naastenliefde. Ze mogen overheden wijzen op de maatschappelijke winst van deze naastenliefde.

Wat is wijsheid?

Ze mogen overheden ook oproepen om voor zulk gedrag, zoals mantelzorg, de nodige of zelfs gunstige voorwaarden te scheppen, en hen zelfs aanbevelen om burgers (bijvoorbeeld via *Postibus 51*) te wijzen op de *wenselijkheid* van onderlinge naastenliefde, samenwerking en solidariteit wanneer we een samenleving willen blijven. Laten christenen en kerken echter niet de indruk wekken dat ze overheden oproepen om burgers juridisch in het gareel van deze naastenliefde te *dwingen*. Immers, dat *kunnen* deze overheden niet eens. Zij *behoren* te rekenen met de draagkracht van de samenleving als geheel, rekening houdend met oplopende sociale spanningen.

Hemelse en aardse vrede

De opvatting dat het christelijke ideaal van naastenliefde niet afdwingbaar is, komt voort uit een besef van de beperkte actieradius van de aardse politiek en getuigt dus niet van een te klein vertrouwen in de kracht van Christus of Gods goede geboden. Dit besef is niet iets van de laatste jaren: het is terug te voeren op, bij uitstek, de kerkvader Augustinus. We zien dit besef bijvoorbeeld terug in het boek *Vrede in de maatschappij* uit 1985, van de ethicus Jochem Douma. Daarin maakt hij onderscheid tussen aardse vrede en de definitieve, diepe vrede van Gods Rijk.¹⁰⁸ Hier klinkt Augustinus door, die de tijdelijke stad van de mens (toen: Rome) onderscheidt van de werkelijk eeuwige stad van God (het Nieuwe Jeruzalem). Zowel de vrede van de 'oppervlakte' als de diepe vrede zijn van belang. Christenen en kerken streven in hun levens en gemeenschappen naar diepe vrede, bijvoorbeeld in de manier waarop ze met conflicten omgaan. Binnen de samenleving verwijzen kerken impliciet en expliciet naar het Godsrijk. Tegelijk bevorderen kerken en christenen als het goed is ook de vrede van de oppervlakte, de vrede binnen allerlei maatschappelijke verbanden. Voor deze aardse vrede trekken christenen samen op met mensen van allerlei overtuigingen die hetzelfde doel hebben. Aardse overheden moeten nu eenmaal rekening houden met deze levensbeschouwelijke en morele diversiteit van heel de bevolking.

Elke samenleving kent goden

In het voorgaande was het uitgangspunt dat overheden doorgaans Jezus Christus niet als Heer erkennen. Toch is zo'n erkenning in de geschiedenis wel voorgekomen en dat kan nog steeds gebeuren. In elk geval is het overwicht van één specifieke levensbeschouwing vaak realiteit.

Was dat in het Romeinse Rijk eerst een veelgodendom in combinatie met een keizerscultus, daarna werd het christendom leidend. Inmiddels werkt dat christendom nog wel door in de cultuur, maar zijn de dominante tendensen in veel Westerse landen van een ander karakter. Volgens Miroslav Volf dient er zich een nieuw polytheïsme aan.¹⁰⁹ Er zijn in de seculiere wereld diverse ‘goden’. In een neoliberal klimaat krijgt de *markt* bijvoorbeeld veel wind in de zeilen. Ook op niet-economische gebieden, zoals de mensenrechten, verwacht men heil van de principes van de markt. Pas na verloop van tijd blijkt dat ook deze economische *mammon* niet zonder regulering kan. Ze moet worden ingebed in de brede samenleving als een omvattend en corrigerend netwerk. Een andere seculiere god is die van de veiligheid. De sociaalpsycholoog Hans Bou-telier noemt de groeiende surveillancestaat een nieuwe ‘Voorzienigheid’.¹¹⁰ De staat als ‘Big Brother’ waakt over u, zoals we eerder op de voorzieningen van ‘vadertje staat’ konden terugvallen in de (socialistische) verzorgingsstaat. Ook individuele autonomie lijkt (vooralsnog) een onaantastbare kernwaarde, die aan een goddelijk dogma doet denken.

Alle overheden decentraal

Wat typeert nu politiek relevante inbreng vanuit christelijk, dus christocentrisch perspectief? Gods geboden vragen van mensen dat ze tot bekering komen. Als je die geboden vertaalt in wetgeving, worden mensen overvraagd. Dat destabiliseert juist de samenleving en ondermijnt de aardse vrede. Het implementeren van Gods geboden via aardse wetten mag daarom niet het leidende perspectief zijn. Het moet bij christocentrisch politiek denken primair gaan om een denken vanuit de overtuiging dat Jezus Christus Heer is, of overheden dat nu wel of niet erkennen. Heel het Bijbels perspectief, van schepping en herschepping, van het ontstaan van hemel en aarde tot en met de nieuwe hemel-op-aarde, komt in die primaire overtuiging mee. Dit Bijbelse perspectief en de daarop gebaseerde traditie bevat wijsheid die politiek relevant is. Niet alleen aan de Tien Geboden kan men politieke consequenties verbinden. We kunnen ook lessen trekken uit de oergeschiedenissen over goed en kwaad, moord en wraak, uit het contact tussen de aartsvaders en toenmalige vorsten in hun omgeving en uit de bevrijding uit Egypte en de wetgeving voor in het beloofde land – wat zegt het fenomeen sabbatsjaren bijvoorbeeld? We lezen vervolgens over de omgang met weduwen en wezen in dit beloofde land en hoe die veranderde al naar gelang het volk meer of minder op de HEER georiënteerd was. Het ‘minder en minder’ leidde

Wat is wijsheid?

tot deportatie en ballingschap, en dan lezen we hoe Daniël in Babel politiek bedreef. Maar de lijn loopt in het Bijbelse perspectief verder. De Joden mochten van de Perzische koning Kores terugkeren naar Jeruzalem, om stad en tempel te herbouwen. Maar Jeruzalem werd daarmee geen zelfstandige stadstaat. Ze was enkel hoofdstad van achtereenvolgens een Perzische, Helleense en Romeinse vazalstaat. Ook de komst van Jezus bracht geen bevrijding tot territoriale zelfstandigheid. Toch werd Hij Heer – maar dan van *heel* de wereld. Daarmee verschoof het perspectief naar de verwachting van Zijn wereldomspannende Rijk rond een Nieuw Jeruzalem in de toekomst. De boodschap over Hem en die toekomst ging de wereld in, tot in Rome, het centrum van het keizerrijk. Sindsdien kampt de aarde met de weën die vooraf gaan aan de vestiging van dit Rijk. En intussen leven de volgelingen van Jezus onder allerlei aardse overheden.

Een christelijke politieke visie bestaat niet alleen uit principes of lessen, afgeleid uit de diverse stadia uit de geschiedenis van het Godsvolk. Die ontwikkeling leidt immers naar een climax: Jezus Christus zelf. Dit krijgt vooral een politieke kleur waar Jezus zegt: 'Mij is alle macht gegeven in hemel en op aarde' (Matteüs 28:18). Daarmee verliezen alle aardse overheden elk recht op absolute pretenties en krijgen ze een dienende functie toegewezen.¹¹¹ Tegelijkertijd krijgen de gemeenschappen van de 'onderdanen van Koning Jezus', de kerken, een groot gewicht (zie hoofdstuk 5). Het draait in deze gemeenschappen niet zozeer om het vertalen van Bijbelse principes naar diverse levenspraktijken: elke gemeenschap is een levenspraktijk die draait om Jezus Christus zelf. De mensen die daarin meedraaien, zullen vervolgens ook de politiek vanuit Jezus Christus en zijn evangelie benaderen.

De overheid is geen Verlosser

Politieke inbreng vanuit een Bijbels perspectief vereist dat *heel* Gods Woord in rekening wordt gebracht. Christenen moeten in hun politieke inbreng rekenen met deze ruimere wijsheid en zich niet beperken tot het voorhouden van Gods geboden aan onbekeerde overheden en hun burgers.¹¹² Omdat in dit Bijbelse perspectief Jezus Christus centraal staat, kan of mag een overheid in elk geval nooit Zijn centrale plaats innemen.¹¹³ Dat is een belangrijk onderdeel van het evangelie en daaraan zullen christenen elke overheid herinneren, of het nu om een Romeinse keizer gaat, of om de president van Rusland of de VS. Is dat evangelie, goed nieuws? Ja, want overheden die zichzelf als de Grote Verlosser gaan zien, krijgen tirannieke trekjes. Juist een meer bescheiden overheid laat ruimte voor de gewetensvrijheid van burgers en voor kritische evaluaties van het eigen beleid. Die begrensde overheid geeft de onderscheiden kringen van de samenleving de vrijheid om zich naar eigen aard en koers te ontwikkelen.

Kortom, binnen een christocentrisch levensperspectief mag een overheid enkel decentraal functioneren, als Gods *dienares* binnen een bepaald gebied en voor een bepaalde periode. Dit perspectief voorkomt dat een overheid – dat kan ook een christelijke zijn – zich de hoogste instantie waant, of de Verlosser zelf.

Kerken belichamen een politieke boodschap

Stanley Hauerwas (1940)

De beste politieke bijdrage die christenen kunnen leveren is: zich inzetten voor hun kerk, om daarin werkelijk als christenen en dus als kerk te functioneren. Waarom? Daarmee laten we zien dat een andere manier van samenleven daadwerkelijk mogelijk is, anders dan in de 'gewone' maatschappij. De theoloog Stanley Hauerwas ziet elke concrete lokale kerk als een bijzondere, alternatieve stadstaat (Grieks: *polis*, waarvan het woord politiek is afgeleid). De kerk is daarmee een aardse verwijzing naar het Nieuwe Jeruzalem, de hemelse stad die ooit de aarde zal vervullen. Kenmerkend is dat de burgers van deze *polis* leven vanuit *verzoening*. Zij geven dit Grote Verhaal door en getuigen van Verzoener Christus door hun geweldloze levensstijl en door conflicten principieel geweldloos te beslechten. Hauerwas is pacifist en heeft wel de indruk gewekt dat zijn pleidooi voor de kerk als 'alternatieve samenleving' een terugtrekking is uit de bredere samenleving en uit de politiek. Hij weerspreekt dit echter.

Stan the Man¹⁴

De Texaan Hauerwas is er trots op de zoon van een metselaar te zijn. Hij heeft een eenvoudige, stoere afkomst, werklust en presentatie – hij lijkt de Bruce Springsteen onder de theologen. Zijn publicaties als academicus lopen zelden braaf van probleemstelling en analyse naar conclusie, maar zijn eerder verhalend, vaak autobiografisch, en hij schuwt stevige taal en stellingnames niet. Nationalistisch, burgerlijk-christelijk en kapitalistisch Amerika kan Hauerwas' bloed vermoedelijk drinken, wanneer hij stelt dat christenen niet leven in dienst van het grote Amerikaanse verhaal van de wereldwijde verbreiding, desnoods gewapenderhand, van de vrije, liberale democratie. Deze kerkelijke zwerfkat schrijft zeer prikkelend. Hij is van methodistische komaf en heeft zich verbonden aan een geweldloos, pacifistisch christendom, opgepikt van de mennoniet John Howard Yoder.

Als student werd Hauerwas geraakt door John Wesley (1703-1791),¹⁵ een Anglicaan die voorman werd van de methodistische traditie. Wesleys nadruk op levenspraktijk en karaktervorming inspireerde Hauerwas. Van 1970 tot 1984 doceerde hij aan de rooms-katholieke Notre Dame University. Daar was hij een collega van Yoder. Een

andere collega, Alasdair MacIntyre, versterkte niet alleen zijn aandacht voor de vorming van deugden (karaktertrekken zoals moed en bescheidenheid), maar ook het katholieke accent op traditie(s). Aansluitend was, tot zijn emeritaat in 2013, het methodistische bolwerk *Duke Divinity School* zijn onderwijsomgeving. Zelf werd hij lid van een plaatselijke Anglicaanse kerk, waar hij ook regelmatig preekte. Zo'n concrete kerk beschouwt hij, ondanks zijn eigen kerkelijke veelkleurigheid, als *de* vormende gemeenschap waar christenen door hun onderlinge contact, verzoening en steun laten zien dat een 'alternatieve samenleving' mogelijk is.

Verhalenderwijs kerk-zijn in de samenleving

Sommige Amerikaanse christenen lijken vooral in de weer met het project Amerika. Tegen hen zegt Hauerwas dat voor christenen de kerk hun primaire 'vaderland' is. Jezus laat zijn volgelingen in concrete gemeenschappen rond een maaltijd van brood en wijn hun levens delen. Door samen te leven, leren we wat het is om je na conflicten met elkaar te verzoenen, om gastvrij te zijn en bescheiden, om te zorgen voor elkaar en voor anderen.

Hoe wordt dat samenleven van christenen in kerken gevormd, zodanig dat het anders, beter en minder gewelddadig is dan hoe mensen doorgaans samenleven? Zij doen dat door elkaar steeds opnieuw over Jezus te vertellen, door het Grote Verhaal te herhalen. Dat verhaal zet je leven in een bepaald perspectief – je blijkt opeens deel van de wereldwijde gemeenschap van getuigen van Jezus. Verhalen helpen je bovendien om je leven te veranderen. Hauerwas zou Hauerwas niet zijn als hij dit niet illustreert met een verhaal. Hij refereert hiervoor aan de reis van een grote groep konijnen in *Waterschapsheuvel*.¹¹⁶ Ook deze konijnen vertellen elkaar verhalen over een held uit een ver verleden. Dit superkonijn was in de strijd tegen een nogal duivels konijn zwaar toegetakeld. Hij overleefde zijn verwondingen doordat hij door allerlei vreemdelingen gastvrij werd ontvangen. Van dit verhaal leren de konijnen zelf ook gastvrijheid en de vreemde konijnen en zelfs een zeemeeuw waarmee ze vervolgens vriendschap sluiten, blijken hun op cruciale momenten het leven te redden. Zo leren ook christenen van hun verhalen over Israël en Jezus om niet alleen elkaar, maar ook vreemden gastvrij tegemoet te treden, in plaats van nationalistisch of racistisch te zijn.

De uitnodigende levensstijl van hun leden en hun warme vorm van samenleven – dat is de belangrijkste boodschap van de kerken aan de samenleving. Hauerwas noemt dat een politieke boodschap, enerzijds omdat volgens hem de kerk naar een stad (*polis*) verwijst en zelf een *alternative society* vormt, anderzijds omdat je ook het samenleven van burgers, waar dan ook, politiek kunt noemen. Dit samenleven is politiek in een informele zin, onderscheiden van de activiteiten van formele politieke organisaties.

Wat is wijsheid?

In het volgende hoofdstuk komt dit onderscheid tussen formele en informele politiek aan de orde.

Geen terugtrekkende beweging

Hauerwas pleit er – zoals gezegd – niet voor dat christenen zich uit de politiek of de samenleving terugtrekken: ‘Christenen hebben het niet nodig dat ze zich terugtrekken. Wat ze nodig hebben is een besef van selectieve dienstbaarheid en de mogelijkheid om prioriteiten te stellen’.¹¹⁷ Hij volgt dus niet Karl Barth, die negatief schreef over ‘“Christian” newspapers, “Christian” societies, endeavors, and institutions’ en die deze organisaties en instituties zag als relictten van een middeleeuws machtschristendom. Hauerwas wijst gestructureerde bezinning, organisaties of levensbeschouwingen op christelijke grondslag niet af. Hij brengt daar tegenin dat het christendom waar Barth zich tegen afzette nu niet meer bestaat.¹¹⁸ Waarom zou de kerk van nu niet over allerlei zaken kennis mogen genereren, die past bij haar geloof? Sterker, Hauerwas zelf was in 1999 een van de oprichters van ‘The Ekklesia Project’, een netwerk van allerlei soorten christenen die hun christelijke levenswijze willen versterken door een voortdurend kritisch gesprek.¹¹⁹

Een kerk in een wereld die ook zichzelf blijft?

Elke kerk die kerk is en blijft, belichaamt een politieke boodschap, een boodschap van gewelddoos samenleven. Hoe waar die kern van Hauerwas’ denken ook is, zijn contrast tussen kerk en wereld roept ook vragen op. Laten we eerst naar de kerk kijken. Die verwijst naar het Nieuwe Jeruzalem, maar is op deze aarde (a) geen samenleving in alle opzichten en (b) geen bron van vorming op de manier die Hauerwas graag ziet. Immers, christenen zijn voor hun energievoorziening, hun werk en allerlei andere zaken doorgaans aangewezen op de gewone samenleving. In veel opzichten sluit een kerk aan bij haar culturele context.¹²⁰ In de kerk wordt wel samen geleefd en hopelijk gaat daar een positief getuigenis van uit, dat de woorden van hun evangeliserende en politieke boodschappen kracht bijzet, maar dat maakt haar nog geen volwaardige ‘contrasterende samenleving’ of ‘tegencultuur’.

Hauerwas’ eigen leven laat bovendien zien hoe individuen in de huidige Westerse en globaliserende wereld ook op kerkelijk gebied kunnen zwerven. Hoeveel vormende kracht brengt een kerkelijke gemeenschap werkelijk op, als haar leden ook de last van hun individuele falen meebrengen?

Laten we nu kijken naar de wereld buiten de kerk. Als de kerk zelf al niet voldoet aan haar geweldloze ideaal, hoeveel te meer is dan in de gewone samenleving niet ‘het

zwaard' nodig om ontwrichtend kwaad te weren? Hauerwas neemt deze vraag terecht serieus en wil als pacifist niet de politie, maar vooral het leger afschaffen.

Toch kunnen legers, ondanks alle ellende die ze veroorzaken, ook mensenlevens redden. Had Hauerwas Hitler of diens kampcommandanten D-Day willen besparen? Als de kerk een politieke boodschap van geweldloosheid belichaamt – en dat doet ze – hoe kan deze dan vertaald worden naar de politiek in *deze* wereld? De focus op Gods toekomstige Rijk maakt het getuigenis van kerken politiek geladen. Dit maakt vooral dictators nerveus, maar het relateert ook de 'werk, werk, werk'-slogans van onze eigen regeringen. De kerk is daarmee nog geen politiek orgaan, schaduwparlement of schaduwfractie geworden. Laten christenen, zegt ook Hauerwas, zich overal inzetten, ook in de politiek. Hun concrete optreden en woorden vragen echter een verstandige doorvertaling, een transformatie van kerkelijke krachtstroom tot een zwakstroom die de samenleving aan kan. Deze transformatie vraagt wijsheid. Kerken en christenen mogen gastvrijheid van vluchtelingen bepleiten of zelf concrete hulp bieden, 'meer dan het gewone' (Bergrede). Maar de praktische en emotionele grenzen in de brede samenleving vragen een politieke vertaling van deze gastvrijheid - begrensd dan waartoe het evangelie stimuleert. Zo'n transformatie kan ook leiden tot andere keuzes dan Hauerwas' pacifisme.

Hoofdstuk 5

Kerken hebben een politieke stem

In het voorjaar van 2015 kregen alle kerken een uitnodiging voor een herdenking van de Armeense genocide. Vrijwel allemaal reageerden ze terughoudend. ‘Wij krijgen uitnodigingen bij de vleet’, zo klonk het vanuit de Christelijke Gereformeerde Kerken. ‘Daar gaan wij terughoudend mee om, zeker als er een politieke gevoeligheid omheen hangt.’ Nog sterker uitte ds. Paul Voorberg zich als voorzitter van de synode van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt): ‘Het is toch een politiek gebeuren. De vraag is of je als kerk dat moet bijwonen. Daar zijn andere broeders en zusters voor. Ik denk aan politici van de ChristenUnie.’¹²¹

Voorberg schakelde soepel tussen zijn kerkgenootschap en christelijke politici. Dat is een verademing. Toch verraadt deze denktrant tegelijk een onderwaardering van de politieke rol van de kerk *zelf*. Het is duidelijk dat een kerk geen formeel politiek instituut is en geen goedkope politieke leuzen moet roepen. Ze mag zich echter best uitspreken over de genocide op de Armeniërs, die historisch gezien buiten kijf staat. Waarom zouden kerken, zeker wanneer zij daartoe expliciet worden uitgenodigd, zich niet verbinden met de waarheid en met de slachtoffers van moorden en leugens?

Kerken met politieke uitstraling

In dit hoofdstuk gebruiken we op een eigen manier het bekende onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme van Abraham Kuyper. Dit helpt om te verhelderen hoe de kerk voor de politiek betekenis kan hebben. Het draait hier om de rollen die de kerk heeft. In de rol van instituut is ze zelf actief en in die van organisme – een levend geheel dat uit levende leden bestaat – werkt ze *via* christenen door in politiek en samenleving. Wij voegen hier echter nog een derde politieke rol aan toe, verbonden aan de kerk als belichaming van de gemeenschap van Christus.

De drie politieke rollen van de kerk kunnen we als volgt formuleren:

- (1) *Vorming en toerusting*: kerken zijn organische gemeenschappen, waar christenen gevormd en toegerust worden om zich als ‘nieuwe’ mensen in te zetten, ook in de samenleving. Kerken geven vanuit breed Bijbels perspectief wijsheid door en ontwikkelen die. Dit kan ook zinvol blijken voor de politiek.

Kuyper over kerk en politiek

Over Kuypers tweedeling valt meer te zeggen. Het versterkt het scherp onderscheiden van kerk en christelijke politiek. Maar soms, zoals bij Voorberg, werkt het in de hand dat kerkelijke *instituten* onzichtbaar blijven achter de ‘organisatiemantel’ waarin christelijke *professionals* hun zegje doen. Hadden kerken niet iets over embryoselectie kunnen of moeten zeggen, toen Esmé Wiegman namens de ChristenUnie daartegen in 2008 een tamelijk eenzame proteststem liet horen?¹²²

- (2) *Inzet en inbreng*: kerken zijn tegelijk institutionele gemeenschappen die, net als bijvoorbeeld scholenkoepels, vakbonden en actiegroepen, *zelf* met woorden en daden een politieke inbreng kunnen hebben. Ze kunnen in woord en daad positie kiezen ten opzichte van actuele politieke keuzes of ontwikkelingen, zonder direct zelf op de stoel van de politiek te gaan zitten.¹²³

Op een dieper niveau, onder deze twee rollen, ligt een derde politieke rol, verbonden aan wat kerken *zijn*. Die ontspringt aan de eigenheid die kerken uniek maakt ten opzichte van andere maatschappelijke actoren, en die kerken zelf een bijzondere politieke kleur geeft:

- (3) *Belichaming*: kerken zijn gemeenschappen die, alleen al door te *bestaan*, verwijzen naar een Rijk dat alle bestaande aardse rijken overtreft en uiteindelijk zal aflossen. In de *aard* van dit bestaan als Christusgemeenschap ligt daarom een politiek geladen boodschap, die zich afzet tegen allerlei machtspretenties en vormen van utopisch denken.

In het vervolg van dit hoofdstuk kijken we gedetailleerder naar deze drie rollen.

1. Toerusting in kerken

Een christenpoliticus is allereerst christen en dus een navolger van Christus.¹²⁴ Wat dat betekent, kun je op allerlei manieren belichten. Stefan Paas heeft bijvoorbeeld recent benadrukt dat we op deze wereld ‘vreemdelingen en priesters’ zijn.¹²⁵ Vreemdelingen hebben een eigen, afwijkende levensstijl. In de kerk worden ze toegerust tot een ‘wereldvreemd’ leven *in* de wereld. Ze zoeken bij Jezus Christus liefde voor God en de mensen. Ze zijn gericht op God en op vrede en recht onder elkaar en in de samenleving. Paulus roept bijvoorbeeld de gemeente in Filippi op om te groeien in liefde en fijnzinnigheid en om beter te kunnen onderscheiden waar het op aankomt in de verschillende domeinen van het leven (Filippenzen 1:9-11).

Wat is wijsheid?

Een dergelijke levensstijl heeft gevolgen voor het hele leven, en dus ook voor de politiek, bijvoorbeeld in de omgang met macht. De ontwikkeling van politieke wijsheid begint in de kerk, in de gemeenschap van heiligen. Daar ontwikkelt zich – als het goed is – een nieuwe stijl van leren en leven. Die stijl van Gods Koninkrijk begint in het verborgene, maar heeft gevolgen voor heel het Koninkrijk der Nederlanden.

Het begint in het verborgene...

Jezus heeft het in de Bergrede over het verborgene als plek om te bidden en geven. Ook op een andere, diepere manier blijft verborgen wat past bij God en zijn Rijk. De verborgen middelen of wapens van Gods Rijk lijken voor ons mensen zwak, dwaas of niet in tel. Het gaat dan om de zorg – in stilte, voor wie dat nodig heeft –, om de uitstraling van mensen met het syndroom van Down, om de mildheid van een corrigerend woord. Het zijn de kinderen die in Jeruzalem Jezus' intocht naspelen en die het 'Hosanna' ('Redt ons!') van de volwassenen blijven roepen, terwijl de religieuze leiders hun moordplan beramen.¹²⁶ Wie ziet dat de kinderen gelijk hebben? Wie ziet dat de politieke leiders Jezus – anders dan ze zelf denken – aan zijn overwinning helpen? Welke politieke carrière groeit door leed en onrecht te ondergaan, tot en met ophanging aan het kruis? Toch kreeg Jezus op die manier alle macht in hemel en op aarde. De gebeurtenissen rond het jaar 33 waren publiek, net als de getuigenissen daarover. Iedereen die daar de moeite voor neemt, kan ze nalezen in de evangeliën. Toch is er meer nodig om de verstrekkende betekenis van deze publieke gebeurtenissen door te laten dringen. Dat vraagt aansluiting op de bron van nieuw leven, Jezus zelf, die zich als Levend Water beschikbaar stelt voor iedereen die dorst heeft. En drinken doe je op je knieën, of zittend aan de Tafel van de Heer, uit de beker.

... en dat werkt ook in Nederland door ...

De nieuwe levenswijze blijft niet beperkt tot de kerkgemeenschappen zelf of tot hun leden onderling. Geloof werkt door in de liefde, primair voor geloofsgenoten, maar daarnaast voor iedereen.¹²⁷ Iedereen kan immers iemand worden voor wie jij een naaste bent, zei Jezus. Een sterk verzoeningsgerichte houding kan in de samenleving nooit onopgemerkt kan blijven – net zo min als een stad op een berg of een licht in een donkere kamer. En inderdaad: de verzoeningsgerichtheid van de kerk heeft eeuwenlang een uitstraling gehad in samenleving, wetgeving en rechtspraak. De beweging van christenen heeft ook de lage landen van de Maas- en Rijndelta bereikt. Daar heeft deze beweging, onder andere via honderden kloosters, machthebbers aangesproken en van hoog tot laag de omgangsvormen beïnvloed. Al vanaf Karel

de Grote begon bijvoorbeeld de strafwetgeving gaandeweg een milder karakter te krijgen – zo mild dat er inmiddels discussies ontstaan of er niet een tandje bij moet!

Kerken in de participatiesamenleving

In onze huidige samenleving, met haar grote nadruk op burgerschap, kunnen kerken hun leden aansporen tot participatie. Dat betekent niet dat ze een kritiekloze partner moeten zijn van de overheid, die streeft naar een participatiesamenleving. Goed doen, ook buiten eigen kring (vgl. Galaten 6:10), is immers kenmerkend voor christenen. Dat was zeker zo in de begintijd van het christendom, maar ook in latere tijden (zie hoofdstuk 3). Ook nu kunnen kerken, zonder af te doen aan de waardevolle burgerlijkheid van een stabiele gezinssituatie, hun leden helpen zich te realiseren dat het eigen 'huisje, boompje, beestje' niet alles is. Overheden of organisaties, zoals *Stichting Present*, die op zoek zijn naar vrijwilligers, doen dat niet zelden via de kerken.

... ook in politiek en bij politici

Aanspreekbaarheid is voor alle politici cruciaal. Zeker ChristenUnie-politici horen te beseffen hoe belangrijk dit is in hun werk. Jezelf open houden voor kritiek, dat begint elke dag aan de binnenkant, in het hart. En precies daarover gaat het, als het goed is, in de kerken. Het gaat er om inkeer, om de genade die niet tot prestatiedrang leidt, maar tot innerlijke deugden – die veel minder grijpbaar zijn en die praktisch doorwerken, tot in het politieke werk toe. Dat is de vrucht van de Geest, zoals Paulus zegt. Hij denkt dan onder andere aan geduld en zelfbeheersing, maar vooral aan liefde.¹²⁸ Ook Tom Wright benadrukt het belang van deugden voor alle mensen en zeker voor christenen. Het gaat daarbij om karaktervorming door goede gewoonten en goede keuzes, die worden gestimuleerd door goede voorbeelden en een hechte, steunende gemeenschap.¹²⁹

Dienstbare politici

Dienstbaarheid, vrijheid en duurzaamheid: dat waren de drie kernwaarden die het Wetenschappelijk Instituut in 2011 aan de ChristenUnie aanbeval. In een brochure werd ingezoomd op centrale waarden voor dienstbare politici: betrokkenheid en een dienende houding, eerlijkheid, integriteit en betrouwbaarheid, openheid en onafhankelijkheid, deskundigheid en bestuurlijke vaardigheid.¹³⁰

Achter veel van deze waarden zijn evangelische deugden te herkennen. Vooral de liefde – voor mensen, voor de waarheid en voor rechtvaardigheid – wordt centraal gesteld. Wanneer een politicus zich over een actuele kwestie moet uitspreken, bieden deze deugden een wijsheid die kan voorkomen dat er te snelle of eenzijdige uitspraken worden gedaan.

Wijsheid als deugd, als karaktertrek, gaat vooraf aan elke inhoudelijke bijdrage aan de behandeling van een politieke kwestie. Christelijke wijsheid is in de kerken eeuwenlang uit overgeleverd en in de samenleving verspreid, zowel via gerijpte, ‘heilige’ karakters als via inhoudelijke bezinning. Christenpolitici profiteren van deze traditie, die hen helpt bij het leveren van een evenwichtige politieke inbreng.

2. Inbreng van kerken

Laten we, nadat in het voorgaande vooral centraal stond hoe christenpolitici in de kerk een plek van voeding en vorming vinden, nu kijken hoe de kerk zich als instituut verhoudt tot de politiek. Hoe politiek is het spreken of handelen van de kerk zelf – naast de vorming die ze haar leden biedt en die hen ook tot politieke wijsheid kan leiden?

Een informele politieke actor

Waar sprake is van politiek spreken of handelen van een kerk, ontstaat de vraag of de kerk dan een politieke gemeenschap is. Een behulpzaam onderscheid hier is dat tussen informele en formele politiek. *Formele* politiek verwijst naar het geheel van organisaties en mensen die zich bezighouden met het openbaar bestuur.¹³¹ Primair gaat het dan om overheden en hun organen (de ministerraad, ministeries, het parlement, de Provinciale Staten, burgemeester en wethouders, etc.). Partijen worden *politieke* partijen genoemd, omdat ze gericht zijn op het beïnvloeden van deze overheden en overheidsorganen.

Er bestaat echter ook *informele* politiek.¹³² Een winkel met *fair trade* producten is geen politieke zaak in de formele zin. Actiegroepen kunnen burgers echter bewegen tot *fair trade* inkopen en dat kan doorwerken in de regelgeving rond producten. Wie ‘politiek bewust’ inkoopt, bedrijft een vorm van informele politiek. Burgers kunnen op die manier bijvoorbeeld bijdragen aan het boycotten van producten uit bepaalde landen.

De kerk is geen formele politieke gemeenschap, maar primair een geloofsgemeenschap. Ze is in haar rol als informele politieke actor vergelijkbaar met bijvoorbeeld

vakbonden of actiegroepen. Kerken kunnen hun leden bewust maken van specifieke politieke onderwerpen en hen adviseren of stimuleren tot handelen. Kerken kunnen ook breder hun geluid laten horen, onder andere via hun officiële vertegenwoordigers. Ook kunnen ze rechtstreeks of via de (sociale) media een appel op burgers of overheden doen, bijvoorbeeld met het oog op schrijnende situaties in de samenleving.

Spreken en doen

Het gaat veel te ver om elk spreken van de kerk richting overheden als *profetisch* te typeren, als goddelijke boodschap. Vaak gaat het immers om regelmatige overlegmomenten tussen diverse kerken en overheden. Er bestaan wel oude voorbeelden van profetische woorden aan het adres van overheden. Een saillant voorbeeld is de wijze waarop de profeet Natan koning David aansprak op zijn persoonlijke moraal als alleenheerser, waarna die laatste tot inkeer kwam (zie hoofdstuk 3). Het was voor de politieke geschiedenis van historische betekenis dat Natan deze riskante confrontatie overleefde. Wat toen plaatsvond binnen het theocratische koninkrijk van het oude Israël, laat toch zien dat kwetsbare waarheid machthebbers tot inkeer en overheden tot koerswijzigingen kan brengen. Dat geldt bijvoorbeeld in het geval van protest tegen machtsmisbruik, zoals toen bisschop Ambrosius keizer Theodosius de toegang tot de eucharistie ontzegde na diens bloedbad in Tessalonika, of toen hofgeestelijke Alcuin bij Karel de Grote protesteerde tegen diens gewelddadig afgedwongen bekering van Saksen.

In een vrij land kan een politiek gesprek tussen de overheid en kerken en andere religieuze organisaties de vorm krijgen van een georganiseerd, regelmatig contact. Dat kan gaan over actuele kwesties zoals spanningen in woonwijken, mantelzorg of vluchtelingenopvang. In specifieke situaties is formeel protest door kerkelijke voorgangers gewenst of geboden. De *Barmer Thesen*, bijvoorbeeld, vormden een protest tegen de toenemende aanmatiging, vrijheidsinperking, en vaderlands- en machtsverheerlijking door het Hitlerregime.

Naast het kerkelijk spreken zijn ook kerkelijke daden van belang. Het kan dan gaan om tamelijk alledaagse keuzes van lokale gemeentes, zoals het besluit om het kerkdak van zonnepanelen te voorzien of om op bijeenkomsten *fair trade* koffie te schenken. In deze informele politiek klinkt een idee door over de verantwoordelijke omgang met Gods schepping, zowel de mensen als de natuur. Paus Franciscus weet met zijn informele politieke keuzes regelmatig de media te halen. Dat begon al met zijn besluit om niet het pauselijk appartement te betrekken, maar het hotel Casa Santa Marta te kiezen als zijn uitvalsbasis.

Een ander voorbeeld is de 'Vluchtkerk' in Amsterdam, die vanaf 2012 vele omzwervingen maakte om asielzoekers te kunnen opvangen. Hoewel mensen vragen stellen

Wat is wijsheid?

bij de zin van deze zwerftocht, heeft de betrokkenheid van de Amsterdamse Raad van Kerken en de Protestantse Diaconie, naast die van vrijwilligers, een breder effect gesorteerd: in heel het land werden kerken zich bewust van het lot van deze mensen. Wanneer kerken vervolgens samenwerking zoeken met bijvoorbeeld Stichting Gave, kan ervaringskennis benut worden om naïviteit te voorkomen. Bekendheid van kerken en kerkleden met de leefomstandigheden van asielzoekers laat zich vervolgens ook vertalen in vragen, verbetervoorstellen of druk in de richting van de politiek.

3. Belichaming van een andere Politiek

In de derde politieke rol van de kerk draait het om de Politiek – met een hoofdletter – van Gods Rijk. Want al is Jezus' Koninkrijk niet van deze wereld, de kerken in deze wereld verwijzen er wel naar. Jezus vergelijkt zijn volgelingen met een stad op een berg, die niet verborgen kan zijn. Dit kun je als enkel een vergelijking beschouwen, maar intussen verwijzen concrete kerken en groepen christenen, alleen al door hun bestaan, wel naar een stad: het Nieuwe Jeruzalem – de naam die Johannes gebruikt voor het definitief gerealiseerde Koninkrijk van God. Jezus contrasteert de dienende stijl van dit Koninkrijk met aardse rijken en wereldse machtsstijlen.¹³³ Wanneer kerken verwijzen naar het Nieuwe Jeruzalem, krijgt het samenleven van christenen in deze kerken een diepere politieke lading. Nieuwtestamentische briefpassages over bijvoorbeeld een '*koninklijk* priesterschap' of een '*burgerschap* in de hemel' onderstrepen deze bijzondere, politieke aard van de kerk-als-kerk.¹³⁴

Deze diepere lading bestaat niet primair uit profetische woorden voor de politiek of priesterlijke activiteiten voor de samenleving. Ook maakt zij de kerk niet tot een formele politieke organisatie. De diepe lading begint, heel kerkelijk, aan de Tafel van de Heer. Immers, Christus' Politiek begint met samenzijn, met brood en wijn, met het denken aan zijn Offer, zijn schijnbare nederlaag onder de machten van het kwaad en de machthebbers van deze wereld. Hier begint de Politiek van een gemeenschap waar de eensgezindheid hoog in het vaandel behoort te staan, dwars door allerlei beroepsgroepen heen, onafhankelijk van maatschappelijke status of financiële armslag. Hier wordt deze Politiek gevierd in een 'volksvergadering' van mensen die door één doop zijn verbonden met de Naam van God die zonde en kwaad vergeeft en overwonnen heeft en die ook nu in concrete situaties het goede *laat* overwinnen. Hier zijn mensen verbonden geraakt in één lichaam, beziel met één Geest.

Ondanks al haar gerichtheid op de samenleving, moet de kerk wel primair kerk blijven (zie de portretten van Hauerwas en Barth). Het is goed als kerken gevoelig zijn voor wat er speelt, maar ze moeten hun agenda niet door de samenleving laten bepalen. In de kerken als christelijke gemeenschappen moet allereerst worden gepraktiseerd wat

het betekent dat Christus Heer is.¹³⁵ Zijn Koningschap draait om dienstbaarheid en het samen dragen van ellende, primair binnen elke lokale kerkgemeenschap, maar vervolgens daar ver omheen, in stadswijken en wereldwijd.

Slot: kerken, politiek en de Armeense genocide

In Glane, bij Enschede, bevindt zich een Syrisch-Orthodoxe kerk, de hoofdkerk van een diocees dat heel West-Europa omvat (inclusief Zwitserland en Oostenrijk). In Nederland wonen 10.000 Syrisch-Orthodoxe gelovigen. Veel van de Armeense slachtoffers van de Turkse moordpartijen in 1915 behoorden tot deze kerk. Herdenkingen van deze genocide zijn altijd politiek gevoelig. Hoe kunnen kerken, vanuit de drie rollen die in dit hoofdstuk besproken zijn, in dit geval handelen? Ten eerste kunnen ze bij gelieerde individuele christelijke politici (of christelijke partijen, of nog breder) advies inwinnen hoe zij de politieke lading van kerkelijke aanwezigheid bij zo'n herdenking taxeren (1). Vervolgens besluiten ze *als kerk* om wel of niet hun steun te geven aan deze Armeniërs en in het bijzonder de christenen onder hen. In beide gevallen maken ze een politiek statement als *instituut* (2). Ten derde: aanwezigheid van een kerk op zo'n herdenking zou getuigen van een eenheid van christenen die de kerkmuren ver overstijgt. Zo getuigt deze kerk tegelijk van Gods Rijk dat ooit wereldomvattend zal zijn. Daar zullen alle tranen afgewist zijn (3).

De politiek oordeelt, de kerk vergeeft – en mildheid werkt door

Oliver O'Donovan (1945)

Van de huidige generatie theologen is het de Engelse hoogleraar Oliver O'Donovan die de meest uitgewerkte visie op politiek heeft geleverd.¹³⁶ Bijbels-theologisch trekt hij lijnen van de stad van moordenaar Kaïn, via het Jeruzalem van koning David en zijn opvolgers en de annexatie van Israël, Juda en Jeruzalem, naar de *Pax Romana* (het Romeinse Rijk) en het optreden, sterven en herrijzen van de ultieme Vrededorst Jezus Christus. Met Hem gaat het spannen. Niet in Rome, maar in Jeruzalem ontstaat in het Romeinse Rijk een eigensoortige gemeenschap van mensen die Jezus als ultieme Bevrijder en Wetgever erkennen en die met dit nieuws niet alleen Rome zelf bereiken, maar over de grenzen van dat aardse rijk heen kijken naar *alle* volken en zelfs naar een uiteindelijke wereldwijde toekomst onder deze hemelse Heer. O'Donovan verwerkt talloze nuances in zijn weergave. Dat blijkt onder andere uit de manier waarop hij over deze mondiale, onoverzichtelijke maar tegelijk zichtbare kerk schrijft. Op een en dezelfde bladzijde kan hij de kerk typeren als een politieke, een contrapolitieke en een postpolitieke samenleving.¹³⁷ In dit hoofdstuk volgt een poging om te verduidelijken wat O'Donovan wil zeggen over kerk en politiek.

O.M.T. O'Donovan

Oliver O'Donovan doceerde van 1982 tot 2006, kortom het grootste deel van zijn werkzame leven, moraaltheologie en pastorale theologie in Oxford (1982-2006). In de jaren voor zijn emeritaat in 2013 bekleedde hij een soortgelijke leerstoel in Edinburgh. Zijn publicaties uit de Oxford-periode leggen vooral de nadruk op het ontwikkelen van een christelijke ethiek voor de politiek. Wat behoren overheden te doen? Welk *goed* dienen zij en hebben christenen een eigen kijk op overheden en hun taken? Voor zijn politiek-theologische denkwerk kreeg O'Donovan in 2008 de Abraham Kuyper Prize for Excellence in Reformed Theology and Public Life, uitgereikt door het Amerikaanse Princeton Theological Seminary. Daar hield Kuyper in 1898 zijn Stone-lezingen en kreeg prof. dr. mr. Jan Peter Balkenende in 2004 dezelfde prijs. De Nederlandse ethicus en politiek theoloog Ad de Bruijne wijdde zijn proefschrift aan het denken van O'Donovan.¹³⁸

Politiek draait om oordelen

In de politieke visie van O'Donovan staan niet de instituties van de rechtsstaat of de democratie centraal. Politiek draait om het vellen van *oordelen*, dat is volgens hem de politieke *daad* bij uitstek. Het gaat hier wel om voorlopige, feilbare menselijke oordelen, want het ultieme laatste oordeel is alleen aan God. O'Donovan verbindt allerlei consequenties aan deze visie. De kerk is – in Christus – het oordeel en ook het oordelen voorbij. Het is de gemeenschap die niet wil blijven oordelen en die zich in plaats daarvan richt op het doel van het oordeel: de bevrijding van de mens, zodat die tot sociale inzet kan komen.¹³⁹ Niet oordelen is bepaald niet soft, maar moeilijk op te brengen. Dat is in elke uitzending van de Rijdende Rechter te zien: vanaf het ontstaan van een conflict is het gemakkelijker om wrok te blijven koesteren dan om verder samen op te trekken.

De kerk vormt wereldwijd een stad, een *polis*, een gemeenschap. Deze internationale politieke gemeenschap heeft een eigen aard, die draait om vergeving en gemeenschappelijkheid. Door deze eigen aard verwijst zij naar het Nieuwe Jeruzalem, al blijft dat in de zichtbare praktijk verborgen onder allerlei gebreken die lokale kerken plagen.

Buiten de kerk is oordelen wel noodzakelijk en daarom zijn er overheden. Elke overheid en elk van haar machten (wetgevend, rechtsprekend, uitvoerend) is een voorlopig corrigerend instituut, in afwachting van Gods definitieve oordeel. Aardse machten hebben de beperktheid van hun eigen oordelen leren erkennen – niet alleen op grond van onvolkomenheden in de praktijk, zoals gerechtelijke dwalingen, maar ook door zelf Christus als Heer te erkennen, zoals onder anderen keizer Constantijn deed.

Er is nog een consequentie van de politieke noodzaak om te oordelen. De Verenigde Naties moeten volgens O'Donovan vooral blijven wat de naam aangeeft: een samenwerkingsverband van naties. De VN moeten niet denken dat ze vanuit New York een soort wereldregering kan vormen. Zo'n streven naar een universele wereldregering miskent ten eerste dat Jezus Christus – en hij alleen – nu al de universele Heer van de hele wereld is, hoe verborgen dat ook blijft en ten tweede dat de zichtbare vorm van deze wereldregering pas aanbreekt als Jezus zelf zichtbaar verschijnt en zijn Nieuwe Jeruzalem over heel de huidige aarde zal neerdalen. Neerdalen. Die heerschappij wordt dus niet opgebouwd vanuit een aards rijk. Op deze aarde blijven politieke gemeenschappen altijd beperkt, lokaal en tijdelijk.

De kerk is contrapolitiek

De zichtbare, lokale kerken zijn eveneens beperkt en tijdelijk. We leven in een tussentijd op aarde, tussen Christus' hemelvaart en Zijn definitieve verschijning. Het feit dat

Wat is wijsheid?

de kerken nu al verwijzen naar de definitieve universele politieke gemeenschap van het Nieuwe Jeruzalem, werkt tirannieke machthebbers op de zenuwen. Dat laat de geschiedenis ook zien. Vanwege die verwijzing noemt O'Donovan de kerk een politieke gemeenschap. Daarmee bedoelt hij dus niet dat de kerk in huidige landen als een soort extra overheid of vierde macht moet meeregeren. Hij wil de kerk juist scherp onderscheiden van aardse overheden. Voor dat onderscheid kan hij twee termen gebruiken: de kerk heet bij hem *contrapolitiek* en soms ook *postpolitiek*. Met contrapolitiek bedoelt hij dat de kerk, in tegenstelling tot wat veel mensen denken, *niet* draait om het vellen van oordelen. De kerk vormt een samenleving van mensen die leven van *vergeving* en die proberen dat ook elkaar te gunnen. Daarom noemt O'Donovan de kerk ook wel een postpolitieke samenleving. Kerkleden zijn dankzij Christus zijn oordeel al voorbij. Daarmee keert op een bepaalde manier een *prepolitieke*, paradijselijke situatie terug. Tegelijk beseft O'Donovan dat er zich ook binnen de kerken kwaad voordoet. Toch is het volgens hem terecht dat vormen van kwaad die schreeuwen om een menselijk oordeel, *buiten* de kerk worden afgehandeld door de aardse, tijdelijke en in die zin *seculiere* overheden. De kerk laat het oordeel dus over aan het systeem dat loopt van aangifte bij de politie, via een rechtszaak, tot een veroordeling en een straf, of juist vrijspraak. De kerk zelf oordeelt niet. Zij biedt ruimte voor verggeving en verzoening. Bij veel 'klein' kwaad is dat voldoende.

Universele orde, individueel gedrag en de doorwerking van het evangelie

O'Donovan legt veel nadruk op het universele, katholieke en wereldwijde karakter van de kerk. Dat wereldwijde verwijst naar Gods definitieve, volmaakte Koninkrijk. O'Donovan ziet Gods rechtsorde en morele orde eveneens als wereldomvattend: recht en onrecht, wat goed is en wat kwaad, zijn factoren waarmee mensen te rekenen hebben, maar die niet door mensen worden vastgesteld. Met deze nadruk op het universele dat aan het individuele voorafgaat, wil O'Donovan individualisme bestrijden.

Dat individualisme ziet hij onder andere terug in het spreken over *individuele* mensenrechten. Hij ziet deze opvatting van *rechten* als gemeenschapsontwrichtend. Daarin verschilt hij van Wolterstorff, die niet de rechten zelf, maar individualistisch claimgedrag als de oorzaak van ontwrichting ziet.¹⁴⁰ Wolterstorff zoekt de wortels van mensenrechten in de Bijbel (zie het portret van hem). Daarmee roept hij tegelijk een vraag op die ook voor O'Donovan relevant is: bedreigt de afnemende invloed van het evangelie van Jezus ook het functioneren van deze mensenrechten en daarmee, in algemenere zin, de rechtsstaat en de democratie? Of zijn de seculiere steunpilaren daarvoor inmiddels voldoende stevig?

O'Donovan neemt de strafwetgeving als concreet voorbeeld. De mildheid van de straffen die onze rechters toekennen, is het product van de christelijke deugd van de barmhartigheid, die gebaseerd is op ons besef van Gods liefde. Rechters zijn bij straftoekenning niet ongevoelig voor de publieke opinie, maar die kan nogal verschuiven. Neem pedofilie. Waar progressief Nederland in de jaren zestig pedofilie als een vorm van vrijheid kon aanprijzen, klinkt vooral sinds Dutroux een zeer sterke afkeer. Brede volkswoede kan zich dan vertalen in strengere wetgeving. Maar als mildheid afneemt, maakt dat bijvoorbeeld schoolpersoneel weer onzeker in hun omgang met kinderen. Ook op andere vlakken kan een afrekencultuur de toon gaan bepalen. In een recent rapport hoe democratie tegenwoordig functioneert, zetten de onderzoekers 'afrekenen' neer als alternatief voor het 'afspiegelen' van wat er onder het volk leeft.¹⁴¹ bestuurders worden door stemmende burgers afgerekend op hun prestaties. Willen we die kant op? O'Donovan acht allerlei punten van herkenning tussen christenen en niet-christenen mogelijk. Waar allianties en coalities zich kunnen voordoen, is echter niet voorspelbaar. O'Donovan beveelt christenen aan om dit soort herkenning en gemeenschappelijkheid te aanvaarden als gaven van Gods voorzienigheid. Daar kunnen zij ook politiek hun voordeel mee doen. Wat Kuyper 'gemeene gratie' noemde, is geen vanzelfsprekendheid, maar blijkt variabel.

Hoofdstuk 6

Een partij geeft een beweging een politiek gezicht

Hebben politieke partijen in deze geïndividualiseerde en ontzuilde tijd hun waarde behouden? Nog geen 3 procent van de Nederlandse burgers is lid van een partij. Wie vertegenwoordigen die partijen eigenlijk? En mochten partijen nog bestaansrecht hebben, in welke vorm dan?

Sommigen zien een initiatief als G1000 als de toekomst voor de Nederlandse politiek. Wat houdt dit concept in? 'Een G1000 is een burgertop, een evenement waarbij op één dag inwoners en betrokkenen met elkaar in gesprek gaan over hun eigen stad, dorp of gemeente. Zij gaan op zoek naar wat zij samen belangrijk vinden voor hun gemeente. Zij doen dit op basis van (...) een open gesprek waaraan alle deelnemers op basis van gelijkwaardigheid deelnemen.'¹⁴² Dit is een van de democratische experimenten die momenteel niet enkel geopperd, maar op een aantal plaatsen ook uitgevoerd worden.

In dit hoofdstuk staat het fenomeen van de politieke partij centraal. Hoewel er vandaag de dag veel kritiek is op politieke partijen, bewijzen ze voortdurend hun bestaansrecht. Dat geldt ook voor christelijke partijen. Dat zal het centrale betoog zijn in dit hoofdstuk. Partijen vervullen centrale functies in onze democratie, die vooralsnog niet volledig worden overgenomen door andere instituties of initiatieven. Ze geven maatschappelijke bewegingen een politiek gezicht.

Wat zijn instituties?

Instituties vatten we hier op als verbanden waarin mensen binnen een formele structuur samenwerken. 'Institutionalisering' begint met *herhaalde* manieren van doen en al dan niet uitgesproken of vastgelegde afspraken die daarover ontstaan. Juridische vastlegging is een onderstreping daarvan.¹⁴³ Wie op langere termijn iets wil bereiken, zal niet zonder afspraken kunnen. Instituties ontstaan zodra afspraken minimaal mondeling zijn bevestigd.

Vooraf: instituties blijven nodig voor een stabiele samenleving

We zagen in de Inleiding dat tegenwoordig het individu centraal staat, ook in sociale en meer institutionele verbanden. Vaste structuren worden met argwaan bezien. Beperken die je vrijheid niet? Vormen ze geen ballast? Deze negatieve bejegening van instituties heeft ook gevolgen voor onze kijk op politieke partijen. Ook die stellen immers grenzen aan individueel optreden. Binnen partijen worden nu eenmaal ook intern compromissen gesloten over standpunten – waar dus nooit iedereen het 100 procent mee eens is.

Opheffen dan maar, die instituties? Dat is onmogelijk. Instituties zijn noodzakelijk voor ons samenleven. Ze zorgen voor samenhang en continuïteit. Zelfs een op het individu toegesneden maatschappij-inrichting behoudt een institutionele vormgeving. Het belastingstelsel kan hervormd worden van een kostwinnersmodel tot een individueel stelsel, maar ook dan *blijven* stelsel en apparaat bestaan. We zien dat ‘bijna een miljard mensen zich *vrijwillig* inschrijft bij het grootste reclamebureau ter wereld (Facebook), dat rijk wordt met gratis privéinformatie’.¹⁴⁴ Hoeveel institutionele inbedding vraagt het runnen van Facebook en alle andere met hen samenwerkende bedrijven? Denk alleen al aan het aanleggen van trans-Atlantische kabels, het lanceren van satellieten en de internationale juridische en fiscale afwikkelingen rond het gebruik van infrastructuur.

Laten we dus genuanceerd naar instituties kijken, zoals bijvoorbeeld de protestantse wijsgeer Herman Dooyeweerd deed. Hij onderscheidde nadrukkelijk twee soorten gemeenschappen:

- Enerzijds zag hij *instituties* waarvan mensen *onafhankelijk van hun eigen wilsvrijheid* ten minste een deel van hun leven onderdeel uitmaken, zoals een gezin of een staat.
- Anderzijds waren er volgens hem *vrijwillige associaties*, zoals vakbonden en voetbalverenigingen.

Dooyeweerd geeft de term ‘instituties’ hier een heel specifieke betekenis. Het specifiek institutionele dient een groot belang: ‘De eerste voorwaarde van een samenleving is haar relatieve stabiliteit; alleen institutionele gemeenschappen kunnen deze stabiliteit leveren, vrijwillige associaties niet.’¹⁴⁵ Dooyeweerd gaat dus uit van de noodzakelijkheid van dergelijke instituties. Wat een ouder-kindrelatie betreft is dat direct voorstelbaar. Ook kinderen die geadopteerd zijn of die drie of meer ouders hebben groeien op in institutionele verbanden ‘*onafhankelijk van hun eigen wilsvrijheid*’. Dat geldt zelfs voor het Orwelliaanse scenario van een ivf-baby die in 2084 door een robot wordt opgevoed. Vatten we instituties ruimer op (zie het kader hierboven), zodat ook ‘vrijwillige

Wat is wijsheid?

associaties' als vakbonden daarbinnen vallen, dan blijkt nog sterker het belang van een zekere formele vormgeving van deze verbanden en de relatieve stabiliteit ze de samenleving bieden. Zonder een vitale vakbond blijken Oost-Europese werknemers in Nederland een gemakkelijke prooi voor uitbuitende werkgevers. En zonder politieke partijen en andere, 'lichtere',¹⁴⁶ minder vastomlijnde of meer flexibele vormen van samenwerking, staat het individu alleen en onbeschermd tegenover een machtige overheid.

Funcities van politieke partijen

Binnen een democratie vervullen politieke partijen een groot aantal functies. De belangrijkste daarvan kunnen we benoemen met de termen *verwoorden* (wat en hoe?), *vertegenwoordigen* (van wie?) en *bemensen* (door wie?). Voor de samenleving blijven deze functies belangrijk, ook wanneer de vormgeving van de democratie zou veranderen. Zelfs als partijen geheel verdwijnen, vragen deze functies nog om invulling.¹⁴⁷ Iemand moet het doen! Hieronder worden de drie genoemde hoofdfuncties nader uitgesplitst en toegelicht.

- a. **Verwoorden.** In een samenleving doet zich van alles voor: visies en ideeën, belangen en behoeften, botsingen en problemen, wensen en eisen. Partijen functioneren als radar om deze te *signaleren* (*luisteren*) en vervolgens politiek te vertalen door *articulatie* (*ter sprake brengen, prioriteren, agenderen*) en *aggregatie* (indikken, samenbrengen tot een geïntegreerd, samenhangend geheel, bijvoorbeeld in een *programma*).
- b. **Vertegenwoordigen.** Politieke invloed hangt in een meerpartijendemocratie samen met de mate waarin een partij leden en stemmers weet te *mobiliseren* en *socialiseren* tot politieke deelname. Het zijn immers deze stemmers en leden die zij *representeren*. Deze mensen moeten zich een mening vormen, gaan stemmen, debatten voeren en liefst zelf politiek actief worden (waarbij de rol van de partij als opleider valt onder 'bemensen'). Partijen werken hieraan door, binnen en buiten een achterban, te *communiceren* via (sociale) media of directe ontmoetingen, en door zich met verwante organisaties te *verbinden* (alliantievorming).
- c. **Bemensen.** De vormgeving van politieke invloed hangt mede af van het *recruteren* en *selecteren* van politieke vertegenwoordigers en bestuurders. Partijen zullen ook de wenselijkheid inzien van het *opleiden* van hun potentiële en gekozen vertegenwoordigers en andere geïnteresseerden onder hun leden en kiezers, zodat de eigen visie door zo veel mogelijk mensen (uit)gedragen wordt.

Kritiek op het functioneren van partijen vraagt nuancering

Er is in Nederland veel vertrouwen in de democratie als *stelsel*.¹⁴⁸ Minder vertrouwen is er in politieke partijen. Men vindt politici zakkenvullers of, getuige een Europees onderzoek, nog onbetrouwbaarder dan autoverkopers.¹⁴⁹ De kritiek op partijen wordt onder andere verwoord in termen van functieverlies. Aan de hand van de hiervoor genoemde functies laat zich een aantal kritiekpunten ordenen – en nuanceren.¹⁵⁰

(a) Verwoorden: wat en hoe?

De media, en zeker ook de sociale media, kunnen snel signaleren waar zich in de samenleving problemen voordoen. Doorgaans zijn ze sneller dan de mailbox van politici of het raderwerk van partijorganen. Daarmee nemen ze de signaleringsfunctie van partijen voor een deel over. Partijen hebben echter wel hun eigen kanalen, onder andere dankzij een actieve achterban. Deze achterban kan de eigen prioriteiten duidelijk maken. De vertaling naar politieke speerpunten of oplossingen vraagt daarbij om een bredere visie en doordenking van de samenhang met andere portefeuilles. De vluchtelingenproblematiek, bijvoorbeeld, die door de media snel gesignaleerd en geduid was, kan niet los gezien worden van discussies over werkgelegenheid, Europese samenwerking en defensie. Politieke partijen en het parlement bieden hiervoor een bruikbare overlegstructuur. Hoe brengen de partijen vervolgens hun speerpunten ter sprake? Opnieuw is de invloed van media groot: de verleiding bestaat om te kiezen voor een mediagevecht, met rivaliteit en een versimpelde weergave van standpunten en keuzemogelijkheden (bij voorkeur in de vorm van twee opties). Daarmee verliest het debat in het parlement de functie van een serieus gesprek om tot wetgeving te komen met een hogere kwaliteit en een breder draagvlak onder de bevolking (vgl. hoofdstuk 2). Deze *mediatisering* van de politiek leidt tot een groeiende wederzijdse afhankelijkheid van media en politiek. Politiek debat wordt een mediagevecht voor de *bühne*.

In dit complexe web van wederzijdse afhankelijkheden hebben zowel politici en partijen als de (sociale) media wel degelijk de mogelijkheid om te kiezen voor een positieve, dan wel een negatieve rol. Wil je bezig zijn met het signaleren en agenderen, of met het weg-‘spinnen’ van misstanden? Ben je uit op het beschadigen van personen of bevolkingsgroepen, of van politieke concurrenten? Kiest een journalist of een politicus voor het *frame* van een machtsstrijd of gaat het om ideeënuitswisseling, afstemming en vergroting van draagvlak en wederzijds begrip? Een voorbeeld van iemand die zich niet gek liet maken was oud-minister Piet Hein Donner. De rustige toon waarop hij de pers te woord stond, viel op, en ook zijn keuze voor de fiets als vervoermiddel.

(b) Vertegenwoordigen: van wie?

Politieke partijen hebben gezamenlijk al weinig leden, maar deze worden ook nog eens over veel grote en kleinere partijen verdeeld. Eenmaal over de kiesdrempel, kunnen ze allemaal aanspraak maken op subsidie en spreektijd. Dat geldt ook voor geroeyerde partijleden die hun zetel weigeren af te staan. Als gevolg hiervan kan het land onbestuurbaar worden. Ondanks al die partijen wordt een deel van de bevolking nog steeds niet gehoord: laagopgeleiden, migranten en mensen die zich expliciet hebben afgewend van de politiek en van de diplomademocratie worden niet of slecht vertegenwoordigd. Sommige kiezers missen bij politici en partijen betrouwbaarheid, daadkracht en een visie die aansluit bij hun *eigen* verhaal. Vaak zijn het lokale en/ of populistische partijen die, ondertussen zelf nog zoekend naar een samenhangende en constructieve visie, deze onvrede verwoorden en voeden.

Door de veelheid aan partijen vraagt een effectieve parlementaire vergadering inderdaad om organisatorische afstemming. Dat mag ook! Dit dient immers een waardevol doel: het horen van alle standpunten, ook die van minderheden binnen minderheden. Elke zetel in de Tweede Kamer staat voor ten minste 60.000 burgers.¹⁵¹ Zo groot is de achterban van een eenmansfractie. Het is waar dat een geroeyerd partijlid deze 60.000 moeilijk voor zichzelf kan claimen, maar als Kamerleden worden verplicht hun zetel op te geven zodra ze hun fractie verlaten, worden ze tot een monddode speelbal van opgelegde partijdiscipline. De vrijheid van Kamerleden om zonder last te stemmen, op basis van hun eigen geweten, is nog meer van belang wanneer er partijen zijn die intern een niet-democratische structuur hebben.

Ook de ontzuiling bemoedigt het proces van vertegenwoordiging. Een geïndividualiseerde massa laat zich immers niet makkelijk afspiegelen in een beperkt aantal partijen. Alleen als een achterban goed herkenbaar is, kan deze opgeleid, gesocialiseerd en gemobiliseerd worden. De ontzuiling heeft geleid tot een massa van losse individuen. Toch is ook hier een nuancering gewenst. Een relatief jonge partij als 50PLUS kan zich goed richten op haar specifieke achterban of doelgroep, bijvoorbeeld via ouderenorganisaties. Dat zou ook gelden voor een mogelijke democratische partij op islamitische grondslag. Een dergelijke partij ontbreekt vooralsnog. Ligt hier een taak voor burgemeester Aboutaleb?

Tot slot doet zich nog een complicatie voor in het hedendaagse proces van vertegenwoordiging, die wel wordt aangeduid met de term horizontalisering. Daarmee wordt in dit geval bedoeld dat mondige, hoogopgeleide burgers zelf en op *kritische* wijze politieke leiders en gezagsdragers volgen. Voor het aankarten van zaken volgen ze niet meer de hiërarchische structuren van een kaderpartij. Liever kiezen ze hun eigen wegen om hun kritiek te uiten.

(c) Bemensen: door wie?

Dankzij hun positionering *tussen* overheden en diverse bewegingen in de samenleving, zijn politieke partijen goed in staat om potentiële vertegenwoordigers en bestuurders te *scouten*. Brengt echter het toegenomen algemene opleidingsniveau van burgers niet met zich mee dat bij partijen de opleidingsfunctie in belang inboet? Als het om algemene kennis en vaardigheden gaat, kan dat waar zijn. Een partij wil echter vooral de eigen unieke bijdrage aan het politieke spectrum overdragen. Het belang van opleiding, en dan vooral het overdragen van politieke vaardigheden en het daaronder liggende *ethos*, neemt eerder toe dan af. In partijpolitieke trainingen, zeker die van de ChristenUnie, mag aandacht verwacht worden voor integriteitskwesaties en manieren van gespreks- en debatvoering die passen bij het partijprofiel.

Nationale politiek?

Lang niet alle kritiekpunten of trends zijn binnen de voorgaande driedeling natuurlijk benoemd of afdoende besproken, en zeker niet de lange termijn.¹⁵² Het belang van *nationale* politiek zelf staat bijvoorbeeld ook ter discussie. Hoeveel effect heeft politiek op dit niveau nog, gegeven de globalisering? Worden we niet in feite geregeerd door de financiële markten, grote banken en andere multinationals?

Hoe verder met het stelsel?

We zoomen uit van de partijen naar het stelsel als geheel: de meerpartijendemocratie, die nog altijd veel vertrouwen geniet. Zijn er alternatieven die beter functioneren? Een concurrent is het *districtenstelsel*, met vaak een meerderheidsstelsel in plaats van een evenredigheidssysteem: *the winner takes all*. De winnaar vertegenwoordigt dan het hele district. De praktijk in de Verenigde Staten leert dat hier vrijwel altijd een tweepartijenstelsel uit voortvloeit. Maar ook wanneer het lukt om dat te doorbreken, zoals in het Verenigd Koninkrijk, weerspiegelen de resultaten van verkiezingen niet proportioneel de stemaantallen. Dit leidt gemakkelijk tot onvrede. De UKIP behaalde in mei 2015 welgeteld één van de 650 zetels in het Lagerhuis (dus 0,15 procent), terwijl de partij 12,6 procent van de stemmen had gekregen. Wie kijkt naar de twee partijen die elkaar in de Verenigde Staten in de houdgreep hebben, zal nog minder snel een dergelijk versmald keuzeaanbod als ideaal presenteren. In principe is er ook in de VS

Wat is wijsheid?

een meerpartijstelsel, maar door een gebrek aan geld en (dus) mediatijd wordt de opkomst van nieuwe partijen in het verkiezingsgeweld meestal gesmoord. Wanneer kandidaten om financiële redenen hun campagne afbreken, wordt zichtbaar hoezeer dit systeem de trekken van een plutocratie heeft: de macht hangt af van de hoeveelheid campagnegeld.

Een tegenovergesteld spoor van democratische vernieuwing klinkt in pleidooien voor meer *directe democratie*. Denk aan referenda (zoals in 2016 over de afspraken tussen Europa en Oekraïne, afgedwongen door *GeenPeil*), maar ook aan online inventarisaties van meningen. Technische infrastructuren geven veel mogelijkheden. Dergelijke participatieve of directe vormen van democratie kunnen een plaats krijgen binnen de bestaande representatieve meerpartijdemocratie.¹⁵³ Denk aan de G1000-experimenten, genoemd aan het begin van dit hoofdstuk. Directe democratie wordt echter vaak opgevoerd als een volmaakte democratie. Die beeldvorming miskent de functies van collectieve instituties in het algemeen en van politieke partijen in het bijzonder. Het individueel benaderen van burgers geeft veel macht aan de overheid of aan een populistische leider. Een tussenlaag in de vorm van partijen en een parlement, biedt een sterkere tegenmacht.¹⁵⁴ Deze tegenmacht bestaat niet alleen uit kwantiteit (het aantal partijleden of vertegenwoordigde burgers), maar ook uit de kwaliteit van in de loop van jaren of decennia opgebouwde expertise bij volksvertegenwoordigers en partijorganen.

Gevolgen voor de ChristenUnie

Het meerpartijstelsel verdient vooral waardering en vraagt niet per se om ingrijpende wijzigingen. Eerder verdient het aanbeveling om *binnen* deze representatieve democratie vernieuwingen in te bouwen. Ter afronding van dit hoofdstuk kijken we nog naar de vraag wat deze lijn betekent voor de ChristenUnie als partij en als politiek gezicht van een brede christelijk-sociale beweging.

(1) Hoe verder als partij?

A. Sta voor je verhaal!

Het vertrouwen in de noodzaak van instituties en het nut van partijen kan zich herstellen. Bovendien doen om te beginnen christenen zelf er goed aan de waardevolle invloed van de eigen christelijke traditie meer in te zien. Een partij zoals de ChristenUnie kan intussen haar eigenheid en haar 'waartoe' hoog blijven houden. Het hoog houden van de eigen politieke lijn en eigen doelen, positief, heeft veel meer werkende werking dan negatieve uitingen. Aansprekende doelen, thema's en rolmodellen geven de partij een uitstraling waartoe kiezers zich aangetrokken kunnen voelen. Het thema

van onvrijwilligheid en mishandeling in de prostitutie is hiervan een goed voorbeeld. Breed gedeeld onbehagen hierover, zowel binnen als buiten christelijke kring, blijft gemoederen bezig houden.

B. Erken individualisering en wisselende bindingen

Het is een karikatuur dat individualisering enkel leidt tot een stuifzand van losse individuen. Mensen blijven zich verbinden aan anderen, aan doelen, aan projecten en, hoe tijdelijk ook, aan organisaties die hen aanspreken. Hoewel de vanzelfsprekende betrokkenheid van een achterban wegvalt, is het evenmin vanzelfsprekend, laat staan heilzaam om daaruit te concluderen dat er in de huidige samenleving een gebrek aan loyaliteit bestaat. Mensen kunnen keuzes maken aan de hand van permanent aangehouden criteria, zoals loyale inzet voor het milieu. Juist op basis daarvan kan hun sympathie vervolgens wisselen tussen verschillende partijen. Elke partij zal bij elke verkiezing opnieuw moeten rekenen met de groeiende realiteit van een permanente heroverweging van stemkeuzes, soms op grond van diepere loyaliteiten.

C. Investeer in aantrekkelijke vertegenwoordigers, speerpunten en activiteiten

Communicatie is een belangrijk kenmerk van de netwerksamenleving. Het ligt voor de hand dat een hedendaagse partij sterk inzet op aansprekende en daarom zeker ook geloofwaardige, dus bekwame en integere representanten (personen), goed gekozen doelen en actuele thema's (inhoud) en aantrekkelijke activiteiten (middelen).

Versterk het bewegingskarakter van de partij

Een partij hoeft zich er niet voor te schamen een instituut te zijn waar afspraken, loyaliteit en de lange termijn een belangrijke rol spelen. De partij kan als instituut in haar communicatie sterker benadrukken hoeveel dynamiek en vitaliteit ze herbergt en kan aanboren. Alleen al de naamgeving kan dynamischer. Het klinkt beslist anders wanneer je een thematische partijcommissie een *themanetwerk* noemt, een wetenschappelijk instituut het *kennis- en innovatiecentrum* en een partijbureau het *landelijk centrum*.

D. Leg verbindingen met andere organisaties en initiatieven – ook lokaal

Partijen doen er goed aan om, zeker ook lokaal, verbindingen te leggen met andere organisaties of initiatieven, bijvoorbeeld met gedeelde 'goede doelen'. Concreet kunnen lokale ledenvergaderingen afrekenen met hun formele uitstraling, door hun bijeenkomsten te verbinden met een in de media aangekondigd debat rond een actueel

Wat is wijsheid?

(lokaal) thema zoals 'vluchtelingen en veiligheid' of 'plichten bij bijstand'. Voor zo'n debat kunnen vertegenwoordigers van allerlei organisaties uitgenodigd worden, christelijk of niet.

Jaardonatie

Een praktisch idee is om de natuurlijke achterban van de ChristenUnie, of iedereen wiens sympathie bij de afgelopen verkiezingen naar de ChristenUnie uitging, aan te spreken met het verzoek om een *jaardonatie* te doen, eventueel in ruil voor een jaarlidmaatschap. Van belang is de belofte om dit jaarlidmaatschap niet automatisch te verlengen, maar dit enkel te doen *na een expliciete welwillende reactie* op een kennisgeving van de te verwachten beëindiging.

(2) Een partij als politiek gezicht van een christelijk-sociale beweging

Het aantal mensen groeit die zich vooral *losjes* committeren, daarbij graag zelf de touwtjes in handen houden, maar zich dan wel actief willen inzetten. Ook deze vorm van verbondenheid maakt duidelijk dat politieke partijen zich bevinden in een netwerkachtige kluwen van mensen en bewegingen. Voor de ChristenUnie kan het dan een grote stimulans zijn om te beseffen dat ze deel uitmaakt van de grote beweging die het evangelie in Europa, en ook in Nederland, in gang gezet heeft (hoofdstuk 3). Allerlei christenen en christelijke organisaties dragen actief bij aan hun omgeving en voor deze christelijk-sociale beweging kan de ChristenUnie (of de ECPM) zich op politiek vlak inzetten. Zeker voor een politieke partij staat instituut-zijn niet tegenover beweging-zijn en opkomen voor kwesties die spelen in de samenleving. In de partij kunnen meedenk- en inspraakmogelijkheden voor leden en niet-leden uitgebuit en uitgebreid worden. Niet alleen op partijcongressen liggen daarvoor kansen. Dankzij het internet, maar ook bijvoorbeeld binnen themanetwerken (zie het kader onder punt C hierboven), zijn er veel mogelijkheden om van ieders inbreng te profiteren.

Het besef dat een partij zelf een beweging is, deel uitmaakt van een maatschappelijke beweging en deze politiek vertegenwoordigt, moet niet verward worden met het idee van een permanente campagne. Het is mooi dat de leden van een partij ook tussen de verkiezingen door bewust optreden als haar ambassadeurs, maar de term 'campagne' roept te sterk de sfeer op die vlak voor verkiezingen heerst, wanneer profileringsdrang het vaak wint van de nuance. Dergelijk wedstrijdgedrag kan beter niet worden uitgesmeerd over alle periodes tussen verkiezingen. Die tijden kunnen beter benut worden door als leden te *luisteren* naar politiek relevante signalen uit de omgeving, en die door te geven.

Slot: het eigene van partijen

Christelijke partijen zijn geen kerken. Kerken kunnen zich richten op het hart van hun leden, op inkeer en een karaktervorming, een vorming die ook hoofd en handen raakt (hoofdstuk 5). Deze mensen doen via de kerk een levensrichting en wijsheid op. Hun inzet werkt vervolgens breder door dan alleen in de eigen gemeente.

Voor de ontwikkeling van *politieke* wijsheid en inzet heeft een christelijke politieke partij veel expertise in huis. Een partij heeft bijvoorbeeld vertegenwoordigers, die actief zijn in een concrete politieke context en fungeren als rolmodellen. Binnen een partij is bewustheid van de complexiteit van actuele vraagstukken. Een partij heeft toegang tot een politiek ervaringsverleden en een christelijke partij kan in Nederland profiteren van een bijzondere christelijke politieke traditie. Ook wanneer partijen zouden verdwijnen, is het raadzaam om via een opleidingscentrum of wetenschappelijk instituut deze christelijke politieke traditie over te blijven dragen aan volgende generaties, ook aan individuele christenen die buiten christelijke organisaties actief zijn. Dit partijoverstijgende perspectief zal worden uitgewerkt in het laatste hoofdstuk, gewijd aan het netwerk *PolitiekC*.

God dicteert niet wat christelijke politiek is

Karl Barth (1886-1968)

Als mensen de theoloog Karl Barth kennen, is dat vooral vanwege zijn verzet tegen manieren om God voor eigen menselijke karretjes te spannen. ‘God wil het’, klonk het bij de kruistochten. En tijdens de twee wereldoorlogen van de twintigste eeuw stond ‘Gott mit uns’ op koppelriemen en onderscheidingstekens. Na de Tweede Wereldoorlog kwam in Nederland de *Doorbraak*gedachte op: men wilde de verzuilde en confessionele grenzen doorbreken en zich vervolgens op politiek vlak sociaal-progressief verenigen. Bij de oprichting van de PvdA in 1946 waren dan ook een aantal ‘rooie dominees’ betrokken, zoals ds. Willem Banning. In de Inleiding van dit boek zagen we hoe ds. Paul Visser betoogde dat het etiket ‘christelijk’ in Amsterdam averechts werkt. Pretentieuze christenen die zwaaien met hun christelijke vlag stoten kiezers af. Vroeg of laat loopt dat mis: dan verwarren zij hun eigen vrome idealen met Gods wil of ze krijgen ruzie over de gewenste ‘door-God-gewilde’ koers.

Volgens Barth vraagt ieder keuzemoment van mij als christen steeds weer een eigen, actuele beslissing. Bij die keuzes moeten allerlei bestaande structuren en partijen zich niet plaatsen tussen God en mij, tussen Gods Woord en mijn geweten. Organisaties die zich christelijk noemen, doen dat volgens Barth wel.

Niet alleen was Barth de meest invloedrijke theoloog van zijn eigen tijd, maar zijn denken werkt nog altijd door. Theologen zoals Bram van de Beek en Stanley Hauerwas trekken eigen lijnen, maar zijn ook beïnvloed door Barths denkpatronen. De menselijke geschiedenis is er een van onrecht, geweld, zonde, lijden en dood.¹⁵⁵ Dat werkt door in alles wat vorm en structuur krijgt. De kerk moet zich niet de wet laten voorschrijven door invloeden van buitenaf – ook niet door zich te laten inpalmen om als diaconale arm van een terugtrekkende overheid te functioneren! Als kerken of christenen zich inzetten voor medemensen, doen ze dat vanuit eigen beweegredenen en op hun eigen wijze. *Kunnen* christenen die Barths allergie begrijpen, zich wel met eigen organisaties inzetten voor een samenleving of voor christelijke politiek?

Barths leven

Karl Barth werd na zijn studie theologie in 1911 predikant in Safenwil, een Zwitsers dorp niet ver van Basel. Daar trof hij tijdens zijn preken niet alleen industriëlen onder zijn gehoor aan, maar vooral ook ‘hun’ arbeiders. Sindsdien loopt er een sociale lijn

door zijn leven en inzet. De Eerste Wereldoorlog dwong hem tot een bezinning op de menselijke geschiedenis. Tot welke *Geschichtsverständnis* hij komt, blijkt uit zijn *Römerbrief* (1919, 21922): heel Paulus' brief herinterpreteert hij op een wijze die meteen overal aandacht trekt. In 1921 begon hij in Duitsland als hoogleraar dogmatiek en exegese van het Nieuwe Testament. Vanwege zijn onwil om zonder enige restrictie een eed van trouw te zweren aan Hitler, moest hij in 1935 dat land verlaten, waarna hij in Basel zijn professoraat voortzette tot hij in 1961 met emeritaat ging. Hier werkte hij verder aan zijn in 1932 begonnen *Kirchliche Dogmatik* – na 14 delen onvoltooid gebleven vanwege zijn overlijden. Dit werk telt 9000 bladzijden, terwijl voor Barth Prediker 5:1 een kernwoord was: 'God is in de hemel, jij bent op de aarde', waarna volgt: 'dus moet je spaarzaam met je woorden zijn'.

God is totaal anders dan deze wereld

Barth gaat uit van een 'oneindig kwalitatief onderscheid' tussen God en deze wereld, tussen God en mens. Hoogstens *raakt* Gods Woord een mens, maar niemand kan iets van God vasthouden. Een enkel *Augenblick*, een enkele *Entscheidung* (beslissing) van een mens kan eeuwigheidswaarde hebben, maar niets tastbaars hier op aarde heeft dat. De kerk is van belang omdat daar Gods woorden klinken in de verkondiging, maar ook kerken blijven mensenwerk en voorgangers kunnen enkel op gebrekkige manieren verwijzen naar Jezus Christus. Typerend voor Barth is de uitspraak: 'zolang valse munten in omloop zijn, zijn ook echte verdacht'.¹⁵⁶ Hier beneden is nergens houvast. Alles is tijdelijk en vergankelijk. Binnen de kerken maken mensen er net zo'n zootje van als daarbuiten, laat staan dat een antithese gestalte krijgt in christelijke organisaties die zich willen onderscheiden van meer algemene organisaties. Alles en iedereen in deze wereld valt onder Gods oordeel. Dát is de grote antithese. Hoop is er alleen dankzij Jezus Christus en de kerk getuigt daarvan, helaas met veel hangen en wurgen.

En toch: christelijke politiek

Het is makkelijk om in de valkuil te trappen om God voor een van jouw karretjes te spannen. De vraag is echter of je ook op een *integere* manier een standpunt als christelijk kunt verdedigen. Barth zelf deed dat zonder meer, maar het standpunt dat hij verdedigde hing van de situatie af: omstandigheden variëren immers. Hij sprak zich bijvoorbeeld krachtig uit tegen het Nazibewind, terwijl hij later christenen in het Oostblok ontraadde zich tegen het Russisch regime te verzetten. Hij verzet zich tegen het als algemeen geldig beschouwen van een standpunt dat als 'christelijk' wordt betiteld, omdat dit zomaar een *ander* houvast kan worden naast of in plaats van Jezus Christus.

Wat is wijsheid?

Toch kan ook hij wel een rij van uitgangspunten opsommen die een ‘Richtung und Linie des christlich-politischen Denkens und Handeln’ vormen, zelfs met een ‘Stetigkeit und Kontinuirlichkeit’,¹⁵⁷ een bestendigheid en continuïteit die niet na een *Augenblick* weer twijfelachtig is. Zijn eerste voorbeeld van zo’n uitgangspunt illustreert dat: omdat God *mens* geworden is, behoort de *Christengemeinde* in de politiek ‘altijd onder alle omstandigheden’ *de mens* op het oog te hebben en niet een zaak (zoals het kapitaal of de eer van de natie). Barth typeert dit soort voorbeelden als analogieën tussen het binnen de kerk verkondigde Rijk van God en het politieke domein buiten de kerk. Hij heeft ze niet ontleend aan een ‘natuurrecht’ van deze vergankelijke en van kwaad doortrokken wereld, maar aan het evangelie van Gods eeuwige Rijk. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar in het negende uitgangspunt dat hij noemt: omdat de kerk gevoed wordt met het vrije Woord van God, moet ook onder mensen positieve, beloftevolle betekenis worden gehecht aan het vrije woord.¹⁵⁸

Natuurlijk relateert Barth zijn twaalftal: hij wil slechts een voorzet geven. En of hij dat nu toejuicht of niet, deze aanzet kan christenen ook helpen bij de verwoording van de uitgangspunten van een christelijke organisatie in bijvoorbeeld een identiteitsdocument. Daarmee hoeft je geen pretenties neer te zetten, maar maak je je intenties transparant: dit motiveert ons, hier streven wij naar.

In lijn met Barth waarschuwt ook Van de Beek: denk niet dat ‘goede wetten van de samenleving samenvallen met de wil van God’. ‘Ze behoren bij de menselijke tijd en ruimte en zijn onderhevig aan *het gesprek van de wijsheid* hoe dat goede leven vorm kan krijgen.’ Aannemelijk is dat Van de Beek met dat gesprek doelt op onder andere overheden en het parlement. Hebben christenen volgens hem iets te zoeken in de politiek? Dat ligt ambivalent, stelt Van de Beek. Deze wereld is in de greep van het kwaad, al heeft Christus dat in principe overwonnen. Zeker in de politiek worden christenen daarom altijd in ‘een sfeer van geweld’ betrokken. Maar ze kunnen ‘de samenleving ook niet aan de goddelozen overlaten. Met uiterste voorzichtigheid kunnen en zullen ze daarom bijdragen aan iets van evenwicht en orde in een wereld die geoordeeld is.’¹⁵⁹

Hoofdstuk 7

PolitiekC: christenen die politiek verschillen en elkaar toch zoeken

Ruchtbaarheid geeft Mark Rutte er niet aan, maar onder andere in de buurt van SGP-ers laat hij wel eens vallen lid te zijn van de Protestantse Kerk Nederland.¹⁶⁰ Ook bijvoorbeeld Jacques Monasch (PvdA)¹⁶¹ en Ruard Ganzevoort (GroenLinks) bewegen zich in christelijke kring – de laatste als hoogleraar praktische theologie aan de Vrije Universiteit. Binnen GroenLinks siert een platform rond religie, politiek en samenleving zich met de naam *De Linker Wang*, een uitdrukking uit Jezus' Bergrede. Partijen met een 'C' hebben geen monopolie op het lidmaatschap van christenen.

Christenen verliezen veel energie wanneer ze bij onderlinge verschillen van inzicht langdurig proberen elkaar de eigen kant op te sjoeren. Het past een meer constructieve houding. De ChristenUnie mag als een breed-christelijke politieke beweging streven naar een relevante bijdrage aan beleid op landelijk, provinciaal of gemeentelijk niveau. Haar vertegenwoordigers kunnen daarbij niet zonder de waardering van geloofsgenoten, net zo min als christenen die zich inzetten binnen andere partijen of maatschappelijke organisaties (en als ieder mens). Verschillen van inzicht hoeven niet verdoezeld te worden, maar wie werkelijk als christen door het leven wil gaan, zal andermans inbreng niet smalend afbranden. Daar mogen christenen elkaar ook op aanspreken, niet alleen binnen de ChristenUnie, maar overal waar onderling gesprek ontstaat onder geloofsgenoten: op kerkpleinen en conferenties, bij ontmoetingen op studentenverenigingen, in andere organisaties, of op een verjaardagsborrel.

Christenen horen bij elkaar

De uitspraak 'christenen horen bij elkaar' geeft aan dat onderlinge gescheidenheid wel de realiteit is, maar niet het ideaal. Men kan dit toepassen op kerkelijk terrein, maar ook breder. Immers, het streven naar kerkelijke eenheid is, hoe terecht ook, niet de enige optie. De uitspraak geeft aan dat christenen, ondanks deze gescheidenheid, vaak onderlinge verbondenheid ervaren. Die verbondenheid krijgt gestalte in parakerkelijke bewegingen en andere vormen van organisatorische samenwerking. Op allerlei terreinen hebben christenen elkaar nodig.

Wat is wijsheid?

Hoe zit dat in de politiek? Zou elke christen lid moeten zijn van dezelfde partij? Om de benen op de grond te houden volgt nu een voorstel om te komen tot een netwerkpraktijk waarbij christenen in de politiek elkaar ondanks verschillen kunnen ontmoeten. We beginnen met een realiteitscheck, gevolgd door een relativering van de netwerkidee, en we sluiten af met 'PolitiekC' als organisatorische concretisering van een netwerkpraktijk.

1. De politieke realiteit is diffuus: christenen vind je overal

In de politieke realiteit spreekt een christelijke grondhouding niet vanzelf. De verbinding tussen zo'n inborst en een politiek standpunt is bepaald niet altijd eenduidig. Ook christenen kiezen voor partijen met diverse overtuigingen waarin bijvoorbeeld het autonome individu of het collectief als een laatste grond functioneert. Dat creëert soms een afstand. Ondanks gedeelde zorgen over geradicaliseerde moslims vragen veel christenen zich af waarom sommige geloofsgenoten de PVV steunen. En hoeveel herkenning is er tussen een vrijzinnige christen bij D66 of GroenLinks, die terughoudend is om zijn of haar religieuze grondhouding te expliciteren, en christenen bij de ChristenUnie die op een partijcongres *Psalmen voor Nu* zingen?

Ondanks deze onduidelijkheden is het vanuit een gedeelde christelijke grondhouding onverdedigbaar dat christenen elkaar niet respecteren en serieus nemen, op welke politieke plek ze ook actief zijn. ChristenUnie-leden behoren christenen in andere partijen recht te doen. Van christenen in niet-christelijke partijen mag op hun beurt verwacht worden dat ze hun geloofsgenoten in expliciet-christelijke partijen serieus nemen – net als de christelijke traditie waaruit deze partijen putten. Een kennismaking biedt vervolgens stof voor een gesprek over de unieke culturele erfenis van Kuiper of over de sociale leer van de rooms-katholieke kerk.¹⁶² Alle christenen kunnen in principe profiteren van het filosofische denken van Herman Dooyeweerd of van de rooms-katholiek Jacques Maritain.

Ook de ChristenUnie doet er goed aan om die dingen serieus te nemen, die voor andere stromingen gewicht hebben en die ook door sommige medechristenen gewaardeerd worden. Er valt ook van hen iets te leren. Christenen hebben bijvoorbeeld in de zorg voor het milieu niet voorop gelopen. Een ander voorbeeld is het pleidooi dat Stefan Paas in 2009 hield voor een liberale injectie in de christelijke politiek. Dit zou volgens hem de gewetensvrijheid van *alle* burgers ten goede komen, ook die van christenen. Het bestrijden van misstanden in de prostitutie is legitiem, maar verschilt terecht van een wettelijk verbod op vreemdgaan (soms indirect nagstreefd via bordeelvrije zones).¹⁶³ En wanneer het bestrijden van deze misstanden vanuit niet-christelijke partijen steun krijgt, haalt dat een christelijke nestgeur weg die mensen af kan stoten.

De keuzes van christenen kunnen nogal uiteenlopen. Dit is misschien jammer, maar biedt ook kansen. We kunnen zo op een netwerkachtige manier profiteren van de inzichten en inzet van individuele christenen. Tegelijk blijven politieke partijen wel nodig. Netwerken en partijen zullen naast elkaar bestaan en vullen elkaar mooi aan. De volgende paragraaf kijkt niet zozeer naar de rol van individuen, als wel naar de functie van partijen als dikkere knooppunten binnen netwerken.

2. Partij en netwerk kunnen elkaar versterken

Het gaat al met al veel meer om ‘en/en’ dan om ‘of/of’. Er is geen tijdelijke jeugdkerk of Vluchtkerk zonder blijvende kerken, geen vernieuwde democratie zonder nieuwe formele procedures; individuele politici functioneren niet zonder politieke organen.¹⁶⁴ De meer formele, hiërarchische en de meer informele, horizontale organisatievormen zullen naast elkaar blijven voorkomen en blijken vaak zelfs onlosmakelijk met elkaar verweven. Partijen kunnen hun leden meer directe invloed geven. Netwerkstructuren zijn niet altijd zo horizontaal of flexibel bij te sturen als wordt gesuggereerd. Informele bewegingen kunnen autocratische leiders een podium bieden om zich sterk te maken – denk aan de PVV, in feite een partij zonder leden. Dergelijke bewegingen kunnen ook een dynamiek krijgen waarop mensen de grip verliezen – denk aan het in 2012 via Facebook georganiseerde ‘Project X’, dat in Haren volledig uit de hand liep.

Wie in de politiek of elders wil handelen, zal een passende organisatievorm moeten kiezen – hiërarchisch of plat, meer duurzaam of tijdelijk, verplichtend of vrijblijvend, of een of andere combinatie hiervan. Het klopt dat een langdurig, verplichtend lidmaatschap van een partij momenteel minder mensen trekt dan voorheen. Een *pool* aan betalende en actieve leden blijft echter zeer wenselijk voor de continuïteit van de partij, voor de opbouw van een ‘geheugen’ en om de andere functies van een partij te waarborgen (zie hoofdstuk 6). Hoe vind je betrouwbare nieuwe raadsleden als ze al niet een tijdje in beeld zijn binnen de partij en daar een deel van hun politieke vorming op hebben gedaan? Institutionele continuïteit vraagt van bestuurders ook een zekere ruggengraat, niet alleen voor de eigen inzet, maar ook in de boodschap en het verwachtingenmanagement waarmee men nieuwe (actieve) leden werft.

Een partij zoals de ChristenUnie kan, kortom, met een gemotiveerd zelfvertrouwen het vervullen van haar functies als partij blijven nastreven en initiatieven nemen tot contacten, niet alleen met de beweging van christenen in het algemeen, maar specifiek met andere politiek actieve christenen. Deze contacten kunnen het bereik van bijvoorbeeld de opleidingsfunctie van de partij zelfs vergroten.

3. Organisatorische concretisering

In de bundel *Open voor God* staat een aantal netwerken genoemd van christelijke organisaties en individuele christenen.¹⁶⁵ De reeds bestaande organisatie *ForumC* biedt een gespreksplatform rond de snijlijnen van geloof, wetenschap en samenleving, waar christenen en niet-christenen van diverse pluimage in contact komen met elkaar. In Amersfoort bevindt *ForumC* zich onder een dak met onder andere de Stichting voor Christelijke Filosofie en het Lindeboom Instituut voor medische ethiek.

Er zijn diverse andere C-netwerken te bedenken. In een *MediaC* kunnen de EO (met IKON reeds onder haar vleugels), Groot Nieuws Radio, *De Nieuwe Koers* en andere organisaties ondanks concurrerende belangen tot onderlinge uitwisseling komen. Een website biedt daarvoor al een eerste platform. *TheologieC* krijgt al op diverse manieren vorm. De Theologische Universiteiten van Kampen en Apeldoorn, de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven en diverse betrokkenen aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen en Amsterdam ontmoeten elkaar steeds vaker, zowel in organisatorisch verband als meer incidenteel. In een *HogeschoolC* kunnen de Viaa in Zwolle, de CHE in Ede en de Driestar in Gouda samenwerken, eventueel aangevuld met aanbieders van kortere trajecten, zoals de Evangelische Hogeschool uit Amersfoort en de Wittenberg uit Zeist. In al deze voorbeelden betekent het netwerkarakter dat de aparte organisaties hun eigen identiteit blijven koesteren. Het gaat steeds om 'lichte' gemeenschapsvormen van wederzijdse herkenning, afstemming en uitwisseling die voor de diverse partijen toegevoegde waarde heeft.

Ekklesia Project

Een voorbeeld van een christelijk netwerk in de Verenigde Staten is het *Ekklesia Project*, waaraan de naam van Stanley Hauerwas verbonden is (zie het portret over hem en verder www.ekklesiaproject.org). Dit is een vriendschapsnetwerk van christenen die, ondanks hun diverse achtergronden, bij elkaar een aantal waarden herkennen rond het functioneren van kerken en hun rol in de samenleving. De leden beloven elke vrijdag overdag te vasten.

PolitiekC

Wanneer politiek actieve christenen van diverse pluimage elkaars beweegredenen en inbreng serieus nemen, kan contact en ontmoeting leiden tot kruisbestuiving, nieuwe

inzichten of coalities. In die ontmoeting liggen kansen om politieke wijsheid verder te ontwikkelen. Wie zo'n *PolitiekC*-netwerk zou kunnen initiëren, en met welke vormgeving, is nog een punt van discussie. Concurrerende belangen, die bij andere christelijke organisaties al spelen, liggen in de politiek nog gevoeliger. Daarom is het van belang dat *PolitiekC* niet onbedoeld vooral gekoppeld wordt aan CDA, ChristenUnie of SGP. Er moeten zeker bruggen worden geslagen met vertegenwoordigers van *De Linker Wang* en andere individuele christenen in niet-confessionele partijen. Om 'nestgeur' te vermijden, kan een initiatiefnemer bewust buiten een bestaande *politieke* organisatie worden gezocht.¹⁶⁶ Bestaande activiteiten zoals het *Christelijke Sociaal Congres*, dat de laatste jaren eind augustus plaatsvindt, functioneren in feite al als een soort *PolitiekC*-knooppunt. Ook zo'n congres brengt immers christenen uit diverse gremia bij elkaar en heeft een politieke uitstraling. Omdat de randen van een netwerk vloeiend zijn, is aansluiting bij internationale bewegingen goed denkbaar. Dit kan in beide richtingen stimulerend werken.

Europa en wereldwijd

De ECPM, ECPY en CPFE zijn voorbeelden van samenwerking op Europees niveau.¹⁶⁷ In deze kringen zijn contacten gelegd met vertegenwoordigers en sprekers van diverse christelijke politieke of maatschappelijke organisaties, wereldwijd, zoals Michael Schluter (*Jubilee Centre*, Verenigd Koninkrijk), Stanley Carlson-Thies (*Center for Public Justice*, Verenigde Staten) of Gary Haugen (*International Justice Mission*).

Netwerktaken voor de Christen Unie

Christenen hebben elkaar dus nodig, dat staat voorop. Laten we over door mensen gebouwde muren heen kijken en elkaar opzoeken. Samen in de naam van Jezus. Christenen vind je in allerlei instituties en organisaties en dat is ergens niet erg. Het biedt ook kansen. Het is mooi als christenen het zout kunnen zijn in allerlei clubs en organisaties. Benut vervolgens elkaars inzet en inzichten! Een netwerksamenleving biedt daartoe vele kansen, want netwerken verdringen instituties niet, maar vullen die aan. Hoe kunnen we een kruisbestuiving via deze netwerken bevorderen? Dat kan gerealiseerd worden door elkaar te ontmoeten, bijvoorbeeld in een *PolitiekC*.

De ChristenUnie heeft zodoende ten minste twee netwerktaken: voeling houden met alle christenen en openstaan voor nieuwe inspiratie.

Wat is wijsheid?

A. *Houd voeling met elkaar als christenen...*

Als christelijke partij bevindt de ChristenUnie zich in netwerken van christelijke organisaties, van diverse kerken en christelijke gemeenschappen en van individuele christenen die zich in niet-christelijke organisaties bewegen: 'NetwerkC'. Zo'n netwerk is er niet om onnodig elkaars energie te verspillen of elkaar zelfs te beschadigen vanwege politieke verschillen van inzicht. Elkaar willen overtuigen mag, maar: gelimiteerd. ('Houd, voor zover het van u afhangt, vrede met alle mensen', Romeinen 12:18.) De ChristenUnie als *beweging* doet er goed aan breed voeling te houden met dit *NetwerkC*. Daarbinnen kan ze het eigen politieke gezicht vanuit de christelijke inbedding voeden, of andersom christenen mobiliseren tot politieke bewustwording of inzet (al dan niet voor de ChristenUnie zelf).

B. *... ook met het oog op politieke inspiratie*

Binnen dit brede *NetwerkC* vormt *PolitiekC* een specifiek netwerk van op politiek gerichte christenen, christelijke partijen en andere christelijke organisaties met politieke belangen. Aan deze groep biedt *PolitiekC* mogelijkheden voor uitwisseling, inspiratie, afstemming en debat. Onder andere kan vanuit een *PolitiekC* een gezamenlijk pleidooi gevoerd worden voor een politiek debat waarin openheid bestaat voor *alle* soorten argumentatie, ook die waarin levensbeschouwelijke gronden expliciet gemaakt worden of religieuze drijfveren doorklinken.¹⁶⁸

Nawoord

In de Inleiding kreeg de kritiek van ds. Paul Visser op de effectiviteit van christelijke partijen aandacht. Hebben de hoofdstukken die daarop volgden nu zinvolle stof aangedragen voor een gesprek over zijn zorgen? Om dat na te gaan volgen hier ter afsluiting enkele aandachtspunten.

Paul Visser richt zijn pijlen niet op de invloed van het evangelie zelf, binnen of buiten de kerkmuren. Zijn zorg is het averechtse effect dat hij in Amsterdam waarneemt zodra men ontdekt dat een idee of activiteit uit een christelijke koker komt. Vanuit een gezond realisme vormen dergelijke waarnemingen terecht een prikkel om bestaande institutionele vormen van christelijke inzet regelmatig tegen het licht te houden. Doen ze nog recht aan de bezieling en bedoeling van hun ontstaan?

Partijen

De meeste huidige partijen, bijvoorbeeld, zijn een negentiende-eeuwse vinding. Ze zijn niet heilig of onvergankelijk. Waarom zou maatschappelijke, *informele* politieke inzet minder waard zijn? Veel burgers, ook christenen, hebben hiervoor de voorkeur boven formele politieke participatie als partijlid of gekozen vertegenwoordiger.

Nooit in de geschiedenis zijn alle christenen lid van een politieke partij geweest. Wie dat wel waren, lieten het vaak bij enkel het betalen van hun contributie. Capaciteiten en roepingen verschillen en niet iedere christen hoeft zich te scholen in het politieke ambacht. Betrokkenheid bij medemensen en dus bij ontwikkelingen in de samenleving, mag wel van christenen worden verwacht. Maatschappelijke ontwikkelingen kunnen beter *bottom-up* vorm en richting krijgen, bijvoorbeeld doordat veel burgers zelf hun energievoorziening gaan regelen. Toch vragen ook deze ontwikkelingen politieke, overheidsgerelateerde betrokkenheid. Daarom misstaat in christelijke kring enig politiek besef niet – dat geldt te meer voor opiniemakers en voorgangers.

Een van de functies van een politieke partij is *integreren*: het afwegen van diverse waarden en belangen binnen een samenhangend politiek kader. Alleen al het opkomen voor het belang van een visie is een politieke stellingname. Het vormen van die visie is ambachtelijk werk. Dat is zelden het werk van individuen. Het is een zaak van samenwerken, van wisselwerking tussen de politieke praktijk en signalen vanuit de samenleving – indien relevant ook vanuit kerken en andere levensbeschouwelijke verbanden. Binnen de politieke partijen die het huidige bestel rijk is, kunnen politiek betrokken burgers werken aan een wetenschappelijk onderbouwde, toekomstgerichte

Wat is wijsheid?

visie. De diverse partijgeledingen komen, vaak in samenwerking met een wetenschappelijk instituut, tot programma's en meer uitgewerkte visies op politieke thema's. (Zie de bijlage hierna met het *zandlopermodel*.)

Christelijke visievorming

Zo werken de meeste huidige partijen en het is mooi wanneer ook christenen hierin actief hun inbreng kwijt kunnen. Hoeveel gewicht heeft de stem van individuele christenen echter bij de visievorming binnen niet-confessionele partijen? Hoe invloedrijk zijn groepsgewijs georganiseerde christenen binnen die partijen – zoals De Linker Wang in GroenLinks? In VVD-kringen bepalen het recht op individueel eigendom en op behoud van de nationale welvaart sterk de beleidsvorming rond migratiestromen, waardoor overheidsverantwoordelijkheid op dit vlak gereduceerd wordt tot het handhaven van de veiligheid. Hoe kunnen christenen binnen die partij bijdragen aan de relativering van nationale grenzen en wijzen op de 'eigen' mammon, ter voorkoming van verdere aantasting van de wereldwijde rechtvaardigheid, vrede en veiligheid op lange termijn? Terwijl christenen in de tijd van de Doorbraak een belangrijke rol speelden bij de totstandkoming van de PvdA, ligt het inmiddels veel minder voor de hand dat hun specifieke inbreng in niet-confessionele kring veel aandacht krijgt.

Niettemin voelen sommige christenen zich aangetrokken tot belangrijke kernwaarden van niet-confessionele partijen, zoals de nadruk op eigen verantwoordelijkheid of juist het opkomen voor maatschappelijk gemarginaliseerden. Een christen die zich in een partij zonder uitgesproken christelijk profiel actief voor dergelijke waarden wil inzetten, verdient veel gebed en wijsheid. Dit is niet bedoeld als ironische sneer, want (a) gewetensvrijheid houdt in dat ook christenen ongelijke partijpolitieke keuzes kunnen en mogen maken en (b) welke christen zou andere partijen de voeding van wijsheid vanuit het evangelie willen onthouden, wanneer daarvoor serieuze mogelijkheden zijn?

ChristenUnie

Toch ziet een partij als de ChristenUnie de waarde van een politiek profiel dat op een diepgaande en brede manier gekleurd is vanuit het evangelie. Natuurlijk blijft elk partijprogramma menselijke wijsheid. Maar hoeveel eeuwen Europese geschiedenis laten niet de waarde zien van het licht en de voeding van het evangelieperspectief waarin mensen, ook machthebbers, het goede leren zoeken voor hun medemensen? Het is waardevol wanneer politieke denkers en bestuurders beseffen dat hun blik en politieke wijsheid gebaat is bij dat perspectief. Juist een christelijke partij streeft er bewust naar om de vruchten te plukken van deze lange traditie van politieke wijsheid, die door het

evangelie verlicht en gevoeld is. Het besef dat in deze geschonden wereld geen Bijbels ideaalbeeld of Godsrijk gerealiseerd kan worden, komt voort uit diezelfde evangelische politieke wijsheid. Deze wijsheid is extra heilzaam in een gemengde samenleving als die van hedendaags Nederland.

Breder dan een christelijke politieke partij

Een christelijke partij zoals de ChristenUnie kan ook nadrukkelijk vragen om inbreng vanuit kerken of christelijke groepen, christelijke organisaties, beroepsbeoefenaars of vrijwilligers met specifieke expertises. Onderling contact is vaak gemakkelijk gelegd. Ook kan een christelijke partij een beroep doen op kerken of andere christelijke verbanden om zich voor een maatschappelijke kwestie in te zetten. Dat kan ook wringen, omdat christenen nu eenmaal niet gelijk denken over bijvoorbeeld vluchtelingen of zondagsrust. Toch mag dat geen reden zijn om politieke of maatschappelijke kwesties in kerkelijke kringen onbesproken te laten. Integendeel. Zo kan er onderlinge vorming plaatsvinden en ambachtelijke politici die vanuit het evangelie hun keuzes maken, kunnen daaraan bijdragen. Dat laatste is niet alleen voorbehouden aan een christelijke politieke partij. Geen enkele christelijke partij mag immers een monopolie opeisen op politieke wijsheid – niet in de politiek, maar ook niet binnen een meer of minder specifieke christelijke achterban. Er is niks mis mee om als partij of partijlid op te komen voor de eigen politieke standpunten, die na zorgvuldige afweging zijn ontstaan. Er is niets mis mee om een standpunt in alle bescheidenheid ‘christelijk’ te noemen als het evangelie een sterke rol heeft gespeeld bij de vorming ervan. Zo kan een christenpoliticus bijvoorbeeld duidelijk maken dat hij of zij moeite heeft met bepaalde keuzes rondom het asielbeleid. Als een gesprek daarover binnen de kerkmuren niet mogelijk is, ontstaan er onwerkbare taboes, met mogelijk een wereldvreemd, geïndividualiseerd christendom als gevolg.

Van onzichtbaarheid naar kans

Wat nu als het *en public* gebruiken van het etiket ‘christelijk’ weerstand oproept? Dan lijkt het opnieuw een zaak van persoonlijke en soms politieke wijsheid te zijn om te bepalen hoe je je als christen opstelt. Als christenen opgaan in algemene organisaties kan dat ook betekenen dat de mogelijke uitstraling van het evangelie in de samenleving *minder zichtbaar* wordt. Dat geldt zeker als je te midden van andersdenkenden je eigen christen-zijn camoufleert. Dat gedrag kan soms verstandig zijn, maar is in het huidige Nederland zeker niet de enige mogelijkheid. Is deze onzichtbaarheid wenselijk? De door ds. Visser geïdentificeerde allergie in Amsterdam – of breder in Nederland en

Wat is wijsheid?

de Westerse wereld – kan ook een aanleiding zijn om juist deze *allergie* ter discussie te stellen. Hoe kan het dat een evangelie, dat zoveel goeds heeft gebracht, zo negatief wordt benaderd? Is deze weerstand ontstaan vanwege een moraliserende houding van de kerken? Hoe lang blijven kerkverlaters met wrok omkijken en blijft erkenning van de positieve inbreng van het evangelie in de geschiedenis van Europa gevoelig liggen? Spelen hier generatieverschillen een rol?¹⁶⁹ Of is Visser misschien zelf ook eenzijdig in zijn blikrichting? Juist in Amsterdam bevinden zich in migrantenkerken duizenden potentiële stemmers en leden voor christelijke partijen. Velen hebben in hun landen van herkomst nooit een eerlijke meerpartijendemocratie gekend, of associëren politiek uitsluitend met machtswellust, bevoordeling en andere vormen van corruptie. De overdracht van het evangelie kan ook zodanig beperkt blijven tot het zielenheil, dat politieke keuzes niet door de samenhang van christelijke waarden, maar door de behoefte aan een verzorgende staat bepaald worden. Niet een allergie voor iets christelijks is hier de hobbel, maar onvoldoende zicht op de mogelijkheden die christenen hebben binnen de Nederlandse democratie. Een lokale christelijke partij kan veel dichter bij deze stemmers laten zien hoe christelijke waarden een relevante politieke invulling krijgen.

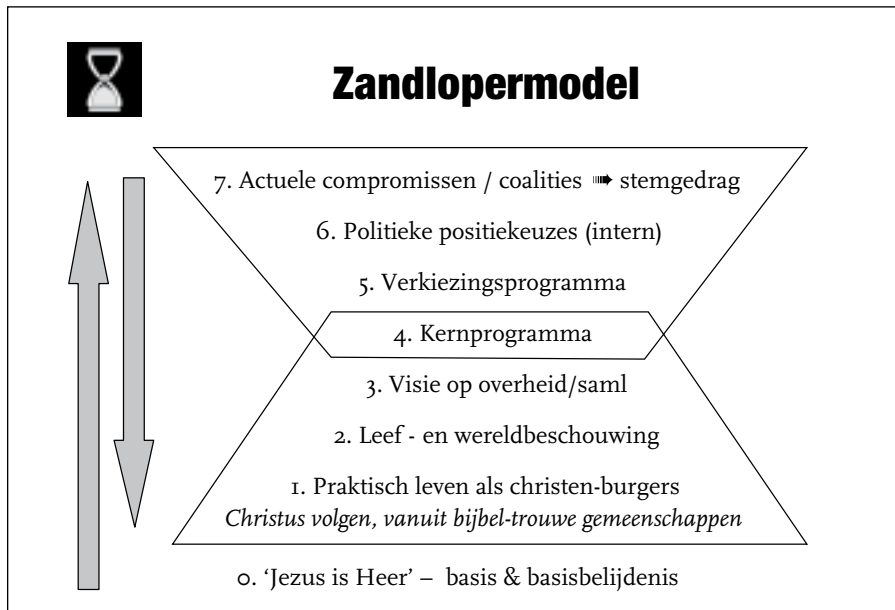
De inbreng van politieke wijsheid via christelijke partijen is voor christenen niet de enige mogelijkheid en vraagt daarom meer verdediging dan vroeger. Het is wel een unieke kans om een serieuze politieke stem te geven aan het evangelie. Een kans om als christenen het gesprek aan te gaan, onderling en met anderen, over de inrichting van Nederland en over de motieven om daarmee bezig te zijn. Christelijke politiek wordt gevoed door het evangelie van Jezus Christus, die de mensen wijsheid en gerechtigheid, verzoening en vrede als gaven aanbiedt, niet alleen voor een Nieuwe Aarde, maar ook al voor nu.

Het doel van christelijke politiek is niet het plakken van christelijke etiketten op voorstellen die ook zonder zo'n etiket zinvol zijn. Het doel is om politieke wijsheid in te brengen door samen met medechristenen te putten uit een eeuwenoude, unieke, aan Jezus Christus zelf ontsproten traditie die onder andere tot een verbetering van levensomstandigheden heeft geleid. Actuele situaties vragen om nadenken en praktisch handelen. Aan de evangelietraditie kunnen ook nu creatieve inzichten ontspringen. In elk geval is iedereen welkom om er de wijsheid, de moed en de hoop uit te putten om door te gaan.

Bijlage

Zandlopermodel

Bij trainingen vanuit het opleidingscentrum van de ChristenUnie geven cursisten regelmatig aan dat ze onderstaand ‘zandlopermodel’ verhelderend vinden. Het helpt om diverse niveaus te onderscheiden waarop je als christenpoliticus actief bent.

Binnen de ChristenUnie kent dit model enkele niet gepubliceerde voorlopers. Zo ontwikkelde André Rouvoet een lagenmodel met zeven niveaus (0 tot 6 in het bovenstaande schema). Roel Kuiper presenteerde dit model in 2006 bij de opening van de kaderschool (wat tegenwoordig het opleidingscentrum heet) en voegde hieraan niveau 7 toe. Daarmee liet hij het verschil zien tussen enerzijds een principieel standpunt waar je intern als partij voor staat (6) en anderzijds de compromissen (7) waar je soms mee akkoord gaat omdat ze op dat moment politiek gezien het maximaal haalbare zijn.

Wat is wijsheid?

Door deze eerdere lagenmodellen te voorzien van een zandloperstructuur, wordt de onderste trapeziumvorm onderscheiden van de omgekeerde trapeziumvorm daarboven. Dat laatste trapezium bevat de lagen (4-7) die het functioneren van een politieke partij weergeven, te beginnen met een identiteitsdocument (4). Maar voor het zover is dat een groep mensen een partij opricht, is er al veel gepasseerd. Dat laten de onderste lagen zien.

De basisbelijdenis (o) is om twee redenen helemaal buiten de zandloper gehouden. De eerste reden ligt in het blijvende karakter van *wat* christenen belijden: 'Jezus is Heer'. Wanneer ergens die belijdenis wegvalt, zijn de christenen in die regio wellicht verdwenen of ondergronds gegaan, maar daarmee is Jezus nog altijd Heer. De tweede reden: al is de laag genummerd als 'laag o', de gedachte dat uit een basisbelijdenis alle andere levenskeuzes en standpunten afgeleid kunnen worden, is een te simpele, te lineaire voorstelling van zaken. Het is eerder zo dat een serieus iemand op alle niveaus van leven met zo'n basisbelijdenis rekening wil houden. Het maken van keuzes vraagt echter veel meer *input* dan alleen dit belijden. Dat geldt overigens niet alleen voor christenen en hun geloof. Wanneer iemand, al dan niet met zoveel woorden, in de basis belijdt dat elk individu autonoom is, zal zo'n opvatting allerlei niveaus van handelen en denken kleuren, zowel binnen als buiten de politiek.

Het onderste trapezium: christenen willen een politieke partij beginnen

De onderste trapeziumvorm begint bij het leven, handelen en denken van christenen in het algemeen, ook buiten de politiek. De vraag is hier: stel dat een deel van deze christenen een politieke partij zou willen oprichten, welke stappen vraagt dat dan? De onderste laag (1) betreft dan de *praktijk* van het leven als christenen. Daar begint het mee. Wie op dat vlak al structureel met corruptie te maken heeft, krijgt het moeilijk om in de politiek iets goeds van de grond te krijgen.

Dit praktische leven is een samenleven: het vindt plaats in gemeenschappen. Zo heeft Jezus zijn volgers immers 'op elkaar aangewezen'. In kerken of groepen worden, binnen het perspectief van heel Gods Woord, de woorden van en over Jezus gevierd, doorgegeven en, als het goed is, nageleefd. Dit gaat met vallen en opstaan, maar ook met momenten van vergeving en verzoening.

De volgende laag (2) doet een beroep op diegenen die in staat zijn om over hun keuzes wat langer en gestructureerd na te denken, zodat ze zich bewust worden van hun *wereld- en levensbeschouwing*. Dit betreft de samenhang tussen allerlei manieren van doen en allerlei voorstellingen die christenen hebben van de wereld en van het leven. Dit alles vormt een groter geheel, met visie op de mens, op de wereldgeschiedenis, op de toekomst, op de afwisseling van werk en rust, op allerlei ethische kwesties, enzovoort.

Al deze levensbeschouwelijke bouwstenen zijn relevant voor wie gezamenlijk een politieke visie wil opbouwen.

Sommige bouwstenen zijn in de politiek extra belangrijk. Politiek heeft immers vooral te maken met wat overheden in de samenleving toe te voegen hebben. *Binnen* deze laag van de levensbeschouwing springt daarom vooral de *visie op overheid en samenleving* eruit: de volgende laag (3). Hoe stel je de verhouding tussen overheid en samenleving voor? Is de overheid de top van een piramide, die aan de basis uit allemaal individuen bestaat? Of zie je heel de samenleving als een spinnenweb van kringen (gezin, onderwijs, bedrijfsleven, zorg, kerk, recreatieve sector, etcetera), met de overheid als een van die kringen? Hierbij heeft de overheidskring vooral als eigen taak om de verhoudingen tussen de andere kringen, goed, eerlijk en rechtvaardig te houden.

Pas als de groep christenen die een politieke partij wil starten, zich rekenschap heeft gegeven van deze vraagstukken rond de rol van de overheid en de opbouw van de samenleving, is het zinnig om ertoe over te gaan om een *identiteitsdocument* op te stellen (4). Bij de ChristenUnie bestaat dit uit een grondslag en een kernprogramma. Dat kernprogramma telt een paar A4-tjes en geeft in grote lijnen de visies weer die uit de lagen (2) en (3) naar boven zijn gekomen.

Het bovenste trapezium: de politieke partij is gevormd, wat nu?

De identiteitsdocumenten (4) vormen de oprichtingspapieren van elke politieke partij, ook een christelijke. Ze zijn niet alleen het resultaat van de reflectie van christenen op hun politieke keuzes, maar vormen ook de basis voor de identiteit van de politieke partij.

Op grond van deze identiteitsdocumenten en de actuele politieke situatie die men eens in de zoveel jaar aantreft, worden verkiezingsprogramma's geformuleerd (5). Daarmee gaat men een verkiezingsstrijd in. Vanwege de veranderende situatie in politiek en samenleving, kunnen verkiezingsprogramma's sterk verschillen in prioriteiten, al behoort het onderliggende kernprogramma uiteraard herkenbaar te blijven. Het kernprogramma kan na verloop van tijd worden herzien, maar dat gebeurt niet vaak. Zo'n herziening weerspiegelt vooral een evaluatie van de ontwikkelingen op de lange termijn, zowel binnen als buiten de partij, en niet een actuele politieke situatie.

Resulteren de verkiezingen in gekozen raads-, Staten- of Kamerleden, dan volgt het ambachtelijke werk van de politieke praktijk: het komen tot standpunten over actuele kwesties die ter tafel komen (6). Deze kwesties vragen vaak meer gedetailleerde kennis en afwegingen dan men in een verkiezingsprogramma aantreft. Ook kan er een politieke reactie worden gevraagd op ontwikkelingen die ten tijde van de opstelling van het programma nog niet speelden. Als fractie bepaalt men, met behulp van de eigen

Wat is wijsheid?

medewerkers en externe experts bij wie men informatie inwint, hoe men tegenover zo'n kwestie of ontwikkeling staat. Het resultaat van deze afwegingen wordt in dit model de interne positiekeuze genoemd.

Intern staat tegenover extern. Want een vervolgvraag is: als je weet wat je wilt, hoe houdt zich dat dan tot wat andere partijen willen? Valt er samen te werken om iets te bereiken? Zijn er coalities te vormen? Er moet een afweging plaatsvinden rondom de vraag of een kwestie zich leent voor een compromis. Wanneer het accepteren van een compromis betekent dat je je eigen identiteit verloochent, is er een grens bereikt. Vaak echter is een compromis een acceptabele stap in de goede richting of minimaal een poging om erger te voorkomen, door een ongewenste ontwikkeling gedeeltelijk te accepteren. Het resultaat van deze afwegingen bepaalt het uiteindelijke stemgedrag (7). Een voorbeeld is hier gepast. Stel, de ChristenUnie neemt in een landelijk verkiezingsprogramma op dat alle kolencentrales op Nederlandse bodem voor 2025 gesloten moeten zijn. Vervolgens komt er een voorstel ter tafel om de oudste kolencentrales al uiterlijk in 2020 te sluiten, maar de nieuwe, schonere centrales tot uiterlijk 2030 te laten draaien. Het besluit om voor dit voorstel te stemmen is een compromis (7). Het resultaat schiet tekort ten opzichte van het interne standpunt (6) op basis van het verkiezingsprogramma (5). Maar de inschatting in dit fictieve voorbeeld is dat de winst van de eerdere sluitingen daartegen opweegt.

Tot zover de *lagen* van het zandlopermodel. Resteren de twee *pijlen* die in het schema te zien zijn. De voorgaande uitleg is opgezet van beneden naar boven: de linkerpijl wijst omhoog. De realiteit is echter complexer. Op grond van leerervaringen in de praktijk kan men ook opvattingen en voorstellingen op de meer fundamentele niveaus gaan herzien. Dat geldt uiteraard niet voor de basisbelijdenis (0): Jezus is Heer en dat blijft Hij. De rechterpijl, die omlaag wijst, is daarom korter dan de linkerpijl. Het praktische functioneren van alle hogere lagen in het model heeft echter ook weer invloed op onderliggende lagen. Vanwege de feitelijke ontwikkelingen in de Westerse wereld, zoals die van individualisering en secularisering, is binnen veel christelijke gemeenschappen een sterkere nadruk komen te leggen op het bijzondere karakter van het onderling samenleven van christenen (1). Het netwerkarakter van onze maatschappij wordt verdisconteerd in een samenlevingsvisie (3). Op politiek terrein heeft bijvoorbeeld de coalitie-deelname (7) van de ChristenUnie (2007-2010) ertoe geleid dat in het taalkleed van verkiezingsprogramma's (5) de laatste jaren niet meer een oppositierol werd verondersteld ('de overheid heeft...'; 'maar de ChristenUnie...').

Voor meer uitgebreide toelichting op het zandlopermodel kan men terecht bij het opleidingscentrum van de ChristenUnie.

Eindnoten

- 1 Kaj Munk, *In Gods waagschaal*. Vertaling door Johan Winkler ('s-Gravenhage 1949) 228-230. De spelling is gemoderniseerd.
- 2 Myrthe Meester, "Dubbelloyaliteit" onder stemmende studenten', *Denkwijzer* 15.1 (2015) 18-19. Raadpleegbaar via: <http://wi.christenunie.nl/denkwijszerarchief>. De rapporten van Brouwer en Pungu zijn digitaal op aanvraag beschikbaar.
- 3 Hans Burger, Geert Jan Spijker (red.), *Open voor God. Charles Taylor en christen-zijn in een seculiere tijd*. Barneveld 2014, resp. Wolter Huttinga, Geert Jan Spijker (red.), *Macht en overtuiging*. Amersfoort 2007.
- 4 Rob A. Nijhoff (red.), *Volgers. 16 christenen die onze wereld hebben veranderd. Van Augustinus tot Bono*. Amersfoort 2012.
- 5 Paul Visser, 'De ellende van christelijke partijen', blog op <http://protestantsamsterdam.nl> (30 augustus 2012).
- 6 Paul Visser, 'Effectieve christelijke politiek', gastblog op <http://wi.christenunie.nl> (17 februari 2014).
- 7 Manfred te Grotenhuis, Rob Eisinga, Tom van der Meer en Ben Pelzer, 'Tanend appèl. De bijdrage van ontkerkelijkheid en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010', *Religie & Samenleving* 7 (2012) 73-96. Raadpleegbaar op <http://www.ru.nl/mt/cda/verkenning>. Vgl. Cees van der Laan, 'Zelfs de dominee stemt niet meer christelijk', *Trouw* (10 september 2012).
- 8 Meester, "Dubbelloyaliteit". Vgl.: <http://www.denieuwekoers.nl/waarom-christenen-d66-moeten-stemmen>.
- 9 Meindert Leerling, 'Regeringsdeelname: waagstuk of roeping?', *Denkwijzer* 7.3 (2007) 4-5. Leerling schrijft: '... belangrijker is de proclamatie dat Jezus Koning der koningen is ... iets kunnen bereiken dat exclusief CU is...' (p. 5).
- 10 Zie voor diverse betekenissen van 'secularisatie' H.J. Paul, 'Schemerzones. Secularisatie van het hart', in M.J. Kater (red.), *Tegenstrijdige verlangens. Een andere kijk op secularisatie* (Apeldoorn 2015), 11-26 (24: 'daling van het aantal kerkleden, afnemend kerkbezoek, privatisering van religie, functionele differentiatie van kerk en staat' of ook 'vervulling van (...) verlangens meer en meer in het saeculum zoeken').
- 11 Uitvoeriger is hierover geschreven in een andere publicatie van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie: Robert van Putten en Wouter Beekers, *Coöperatiemaatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw* (Amersfoort 2014). Zie vooral het hoofdstuk 'Verzorgingsstaat verder uitgedaagd' (pp. 29-36).
- 12 In Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences* (London 2002) passeren diverse opvattingen en omschrijvingen van individualisering, zoals: je identiteit als mens niet meer als gegeven, maar als taak opvatten (xv, Zygmunt Bauman), ontworteling uit sociale contexten zonder herworteling in andere (xxii, U. en E. Beck), desintegratie van bestaande sociale vormen (zoals klassen, geslachtsbepaalde rollen, familie, buurtschappen) en de toenemende eisen en beperkingen die aan het individu worden gesteld vanuit maatschappelijke instituties zoals pensioenvoorzieningen, verzekeringen, belastingregelingen (2, U. en E. Beck). Op p. 15 van D.J. Steensma e.a., *Individualisering en gezinsbeleid* (Nunspeet 1998) maakt Roel Kuiper onderscheid tussen positieve individualisering (het zelfstandig worden van opgroeiende kinderen) en negatieve individualisering ('verenkeling' in de maatschappij). Dit laatste wordt in het vervolg van deze inleiding genuanceerd.
- 13 Zie o.a. Govert Buijs, 'Christelijk-sociaal - een archeologie, een her-innering', in: Marcel Becker ed., *Christelijk sociaal denken. Traditie, actualiteit, kritiek* (Budel 2009) 68-101, aldaar 72v en Govert Buijs, *Publieke liefde. Agapè als bron van maatschappelijke vernieuwing in tijden van crisis*. Inaugurale oratie, gehouden op 3 februari 2012 aan de Vrije Universiteit (Amsterdam 2012) 19.

Wat is wijsheid?

- 14 Larry Siedentop, *Inventing the Individual. The origins of Western liberalism* (London 2014).
- 15 Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2009). Vertaling van *A Secular Age* (Cambridge 2007).
- 16 Peter van Rooden, 'Het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *BMGN* 119.4 (2004) 524-551.
- 17 Voor Ellul, zie <http://www.ellul.nl>. Voor Van de Beek, zie: Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Zoetermeer 2015) 18-19, 137, 159, 174.
- 18 Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 52v, 59-60, 123-124.
- 19 Ibidem 57.
- 20 Vgl. hoofdstuk 5, het kader 'Dienstbare politici' aan het einde van (1).
- 21 Filippenzen 1:10, vgl. Kolossenzen 4:5-6. Zie verder: A. de Bruijne, 'Christelijk leven: gaan lijken op Jezus', in James Kennedy, Pieter Vos ed., *Oefenen in discipelschap. De gemeente als groeiplaats van het goede leven* (Zoetermeer 2015) 15-26, aldaar 23.
- 22 Vgl. H. van Riessen, *Wijsbegeerte* (Kampen 1980) 14.
- 23 Mede dankzij de aartsbisschop van Canterbury beloofde de Engelse koning in het Magna Charta van 1215 al bescherming, niet alleen aan de kerk en de hoge adel, maar ook aan lagere adel en zelfs aan kooplieden en landbouwers. Zie: Thomas Andrew, *The Church and the Charter. Christianity and the forgotten roots of the Magna Carta* (London 2015). Raadpleegbaar op <http://www.theosthinktank.co.uk>.
- 24 Tom Wright verwijst hier naar de vraag van Petrus, die wil weten hoe het met Johannes gaat aflopen (Johannes 21:21,22). Dat gaat hem niet aan, zegt Jezus. Zie verder het slot van: N.T. Wright, 'How to engage tomorrow's world', in: *Surprised by Scripture. Engaging contemporary issues* (New York 2014) 182-196. Vgl. Paulus over het verschil in keuzes tussen christenen en het niet oordelen daarover (Romeinen 14 en 1 Korinthiërs 8).
- 25 Jan Rotmans, *Verandering van tijdperk. Nederland kantelt* (Boxtel 2014) 169: 'oude verdienmodel [moet] nog een tijd mee'. Soms schrijft Rotmans het oude te eenzijdig definitief af, soms biedt hij meer nuance, zoals op p. 177: 'Het inzicht ontstaat dat het én-én is: én een krachtige beweging van onderop én krachtig beleid van bovenaf.'
- 26 Michael Sandel, 'Mensen zijn niet geïnspireerd door het politieke debat', in: Coen Brummer, *Vuile handen. Michael Ignatieff en andere politieke denkers over de strijd tussen ideeën en macht* (Amsterdam 2015) 51-58, aldaar 55.
- 27 Kim Putters, *Maatschappelijke tegenstellingen en het vertrouwen in de democratie*. Lunshoflezing 18 november 2015 (Den Haag 2015) 11.
- 28 Mark Rutte, 'Nederland bij de tijd brengen: verandering én zekerheid'. H.J. Schoo-lezing 2 september 2013. Raadpleegbaar op: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2013/09/02/h-j-schoolezing-van-minister-president-mark-rutte-amsterdam.html>.
- 29 Abraham Kuyper, 'Van de gemeene Gratie. Laatste reeks' XXV, *De Heraut* 1168 (20 mei 1900). *De Gemeene Gratie III* (Kampen 1904) 181 (cursivering AK; spelling gemoderniseerd).
- 30 Jonathan Chaplin, *Talking God. The legitimacy of religious public reasoning* (London 2008) 59.
- 31 Kerknet.be, <http://www.kerknet.be> (1 oktober 2015). *Nederlands Dagblad* (3 oktober 2015).
- 32 *NRC Handelsblad* (26 juli 2008).
- 33 *Reformatorsch Dagblad* (17 december 2014).
- 34 Chaplin, *Talking God*, 51: 'the tendency for liberal democracy to slide into conformism, complacency, even oppression'.
- 35 Luke Bretherton, *Christianity and Contemporary Politics* (Chichester 2010) 50-53.
- 36 Cor van Montfort, Ank Michels en Wouter van Dooren, *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur* (Amsterdam 2012) 14-15.
- 37 Van Montfort e.a., *Stille ideologie*, 14.
- 38 Voor de volgende alinea's: Van Montfort e.a., *Stille ideologie*, 14, 16-19.
- 39 Chaplin, *Talking God*, 67.
- 40 Charles Taylor, 'Waarom wij een radicale herdefiniëring van het secularisme nodig hebben', in: Edu-

- ardo Mendieta en Jonathan Van Antwerpen red., *De kracht van religie in de openbare sfeer* (Kalmthout 2012) 55. Vgl. Geert Jan Spijker 'Publieke ruimte voor religie. Taylor over diversiteit in de staat', in: Hans Burger en Geert Jan Spijker red., *Open voor God. Charles Taylor en christen-zijn in een seculiere tijd* (Barneveld 2014) 92.
- 41 Chaplin, *Talking God*, 58, 67.
- 42 In de bijlage over het zandlopermodel wordt met een lagenmodel verduidelijkt hoe politieke stellingnames tot stand komen. Hoewel het model met het oog op een christelijke partij is opgezet, is het met een veranderde invulling als model veel breder van toepassing.
- 43 Zie noot 15. Als eerste *magnum opus* geldt zijn *Sources of the Self* (1989), vertaald als *Bronnen van het zelf* (Rotterdam 2008).
- 44 De 'open-naar-Boven-kaarten': vgl. de titel van Burger en Spijker red., *Open voor God*.
- 45 James K. Smith, *How (not) to be secular? Reading Charles Taylor* (Grand Rapids 2014) 80-81.
- 46 Roel Kuiper, 'Geblindeerde ruiten en de ladder van de democratie', in: Hans Burger en Geert Jan Spijker red., *Open voor God. Charles Taylor en christen-zijn in een seculiere tijd* (Barneveld 2014) 101-116, aldaar 111-114.
- 47 Een bundel reacties verscheen in 2010: Michael Warner, Jonathan Van Antwerpen ed., *Varieties of Secularism in a Secular Age* (Cambridge 2010).
- 48 Rob Nijhoff, 'Politiek is geen voetbal. Christelijke politiek: houding én inhoud', *Denkwijzer* 13.3 (2013) 14-17.
- 49 Niccolò Machiavelli, *De heerser* (oorspr. 1513) 124-125. Met aansluitend: 'En nooit heeft het een heerser ontbroken aan motieven om zijn woordbreuk te bemantelen.'
- 50 Voluit: *Politica methodice digesta, atque exemplis sacris et profanis illustrata*, 'de politiek methodisch ontleed en verlichtigd met Bijbelse en wereldse voorbeelden'.
- 51 Johannes Althusius, *Politica* (1614). Vertaling door F.S. Carney (Indianapolis 1995) 124-125 (XIX.35). Het citaat van Augustinus komt uit *De Civitate Dei* (*De Stad Gods*) IV.4. Voor de duidelijkheid: het gaat er niet om, tegenover Machiavelli te bepleiten dat bestuurders in alle gevallen 'de andere wang' moeten toekeren, hoe naïef dat soms ook zou zijn. Jezus spreekt in zijn Bergrede primair zijn volgers toe, zodat deze woorden hoogstens indirect een politieke doorwerking mogen krijgen. Bovendien, geen politicus of onderhandelaar is verplicht om, geconfronteerd met ontrouw, met dezelfde partij nieuwe contacten of contracten aan te gaan alsof er niets gebeurd is. Politieke verantwoordelijkheden liggen *naar hun aard* soms anders dan die in de persoonlijke ethiek. Onrecht dat *derden* wordt aangedaan, vraagt juist krachtige preventie en bestrijding.
- 52 Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 36-37, 184-185.
- 53 N. Wolterstorff, *Until justice and peace embrace* (Grand Rapids 1983) 69, naar analogie van de Frankfurt School (p. 66). Vgl. de neocalvinistische visie op gerechtigheid en economie (p. 53vv).
- 54 H.E.S. Woldring, *Een handvol filosofen. Geschiedenis van de filosofiebeoefening aan de Vrije Universiteit in Amsterdam van 1880 tot 1912* (Hilversum 2013) 377.
- 55 N. Wolterstorff, 'How my mind has changed: the way to justice', in: idem, *Hearing the call. Liturgy, justice, Church and the world* (Grand Rapids 2011) 430-438, aldaar 434-435.
- 56 N. Wolterstorff, *Justice: rights and wrongs* (Princeton 2008) 75v, 91v. Vgl. p. 80: Deuteronomium 24:17, 21.
- 57 Ook een groep moet je behandelen zoals deze groep toekomt, voegt Wolterstorff toe in 'Justice as a condition of authentic liturgy', in: N. Wolterstorff, *Hearing the call. Liturgy, justice, Church and the world* (Grand Rapids 2011) 39-58, aldaar 41.
- 58 Wolterstorff, 'How my mind has changed', 436.
- 59 Vgl. Siedentop, *Inventing the individual* (zie noot 14) en Stefan Paas, 'Een liberale injectie in christelijke politiek', in: Geert Jan Spijker red., *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi* (Amersfoort 2010) 202-211.
- 60 Zie het portret van O'Donovan. Voor zijn kritiek op Wolterstorff, zie Oliver O'Donovan, 'The langu-

Wat is wijsheid?

- age of rights and conceptual history'. *Journal of Religious Ethics* 37.2 (2009) 193-207. In *Justice: rights and wrongs* (p.91) geeft Wolterstorff toe dat hij zich niet baseert op woordelijke 'rights-talk' in de Bijbel, maar op inhoudelijke lijnen.
- 61 Oliver O'Donovan, *The ways of judgment* (2008) 141. Het gaat O'Donovan hier om de legitimatie, achteraf, van dergelijk privaat geweld door (publieke) overheden. Zelfs als men een recht op zelfverdediging veronderstelt, acht hij het gebruik daarvan niet vanzelfsprekend, laat staan het gebruik van (dodelijk) geweld daarbij: 'de andere wang' in de Bergrede wijst christenen volgens hem een andere weg. Vgl. O'Donovan, *The ways of judgment*, 205 (over Luther), 209-210 (over Augustinus en Thomas van Aquino) en 225.
- 62 Siedentop, *Inventing the individual* (zie noot 14).
- 63 Wolterstorff, *Justice: rights and wrongs*, 38-42.
- 64 Ruben van de Belt en Jeroen Hagendijk, "'Mijn leven tekent mijn filosofie". Een interview met Nicholas Wolterstorff over gerechtigheid, ethiek en aanbidding', *Wapenveld* 65.5 (2015) 14-20, aldaar 17 ('binnen het geheel van de samenleving').
- 65 Bram van de Beek, 'Angst zonder toekomst', *Nederlands Dagblad* (25 september 2015).
- 66 Larry Siedentop, 'Foreword', in: Thomas Andrew, *The Church and the Charter. Christianity and the forgotten roots of the Magna Carta* (London 2015) 6-7. Zie: <http://www.theosthinktank.co.uk>. Dit 'terugwinnen' (*reclaim*) beoogt recht te doen aan de historie en draait niet om herstel van de 'grootse eenheid van kerk en cultuur' uit nostalgie (Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 174).
- 67 Leszek Kolakowski, *Jezus. Een apologetisch en sceptisch essay* (Zoetermeer 2015) 74.
- 68 Gerrit Jan Heering, *De zondeval van het christendom* (1928).
- 69 Mary Anne Perkins, *Christendom and European identity. The legacy of a grand narrative since 1789* (Berlijn 2004) 331v.
- 70 Rodney Stark, *The triumph of Christianity. How the Jesus movement became the world's largest religion* (New York 2011) 112-198.
- 71 Hans Dombois, *Evangelium und soziale Strukturen* (Witten 1967) 18-19.
- 72 Siedentop, *Inventing the individual* (zie noot 14).
- 73 Govert Buijs, 'Tegenwind van Geest', in: Erik Borgman e.a., *De werking van de Heilige Geest in de Europese cultuur en traditie* (Kampen 2008) 21-43, aldaar 35vv.
- 74 Stark, *The triumph of Christianity*, 170. Vgl. de Leidse historicus Henk Singor, *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse Rijk* (Amsterdam 2014) 260v.
- 75 Harold J. Berman, *Law and revolution. The formation of the Western legal tradition* (Cambridge 1983) 64.
- 76 *De Civitate Dei* V, 24.
- 77 Dit gebeurde in het jaar 44. Zie Lukas' weergave (Handelingen 12:20v.) en die van Flavius Josephus in *De oude geschiedenis van de Joden* 19, 343v. (Bijvoorbeeld in de vertaling van F. Meijer en M.A. Wes, Amsterdam 2011.)
- 78 Buijs, 'Tegenwind', 39.
- 79 John Witte Jr., *God's joust, God's justice. Law and religion in the Western tradition* (Grand Rapids 2006) 395.
- 80 Matteüs 20:26 (Willibrordvertaling 1995). Vgl. Roel Kuiper, *Dienstbare politiek* (Amsterdam 2011).
- 81 Jonathan Chaplin, 'Conclusion', in: N. Spencer en J. Chaplin, *God and government* (London 2009) 205-237, aldaar 221-222.
- 82 Berman, *Law and Revolution*, 64-65. Zie <http://legacy.fordham.edu/Halsall/source/560-975dooms.asp>.
- 83 Buijs, 'Christelijk-sociaal', 74-75.
- 84 Francis Fukuyama, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution* (London 2011) 417v. (Nederlandse vertaling: *De oorsprong van onze politiek. Van de prehistorie tot de Verlichting* (Amsterdam 2011).)
- 85 Taylor, *Een seculiere tijd*. Zie ook zijn portret na hoofdstuk 1.

- 86 Erich Loest, *Het wonder van Leipzig* (Zoetermeer 2003). Onder ander de Lutherse predikant Christian Führer (1943-2014) was hier een spil.
- 87 Vgl. 'informele politiek' (hoofdstuk 6).
- 88 Fukuyama, *The origins of political order*, 230 ('*European Exceptionalism*').
- 89 N.T. Wright, 'Apocalypse and the Beauty of God', in: idem, *Surprised by Scripture. Engaging contemporary issues* (New York) 197-206, aldaar 198. Later legt Wright het ontstaan van de song uit (geschreven met DNA-specialist Francis Collins): zie de ludieke versie <https://vimeo.com/41985267> (geraadpleegd 10 juli 2015).
- 90 Niet te verwarren met de eveneens Anglicaanse oudtestamenticus Christopher J.H. Wright (geen familie).
- 91 Het beeld van de legpuzzel is van Wright zelf. Zijn accenten op Gods doorgaande plan met zijn schepping, zijn verbond met Abraham (Genesis 15) en de zich ontwikkelende heilshistorie vertonen grote overeenkomsten met de het denken van de Nederlandse theoloog K. Schilder (1890-1952).
- 92 Tom Wright, 'Paul and Caesar: A new reading of Romans', in: Craig Bartholomew e.a. ed., *A royal priesthood. A dialogue with Oliver O'Donovan* (Carlisle 2002) 173-193, aldaar 176-178.
- 93 N.T. Wright, *Paul and the faithfulness of God* (Minneapolis 2013) 1294. (Filippenzen 2:10-11, een aangepast citaat uit Jesaja 45:23, met in vv. 24, 25 aansluitend *Kurios*, d.w.z. *Jahweh*).
- 94 Wright, *Paul and the faithfulness of God*, 1292, 1294 ('name above every name'; Filippenzen 2:8) en 1295 (*Führer*).
- 95 Wright, *Paul and the Faithfulness of God*, 1286 (met 13:1, NBV; Wright wijst hier op Johannes 19:11). Vgl. voor Cyrus (Kores, hierna): 'Our Politics Are Too Small', in *Surprised by Scripture. Engaging Contemporary Issues* (New York) 163-181, aldaar 177.
- 96 O.a. hierover voerden de politiek theoloog Ad de Bruijne en theoloog-filosoof Henk Geertsema een debat (zie *Radix* 38.2 (2012) 121-140 ('Niet van deze wereld') en 141-155 ('Politiek en het Koninkrijk van God'), 38.4 (2012) 232-244 (repliek De Bruijne) en 39.1 (2013) 49-65 (dupliek Geertsema)).
- 97 Wright, *Paul and the faithfulness of God*, 1273, 1299.
- 98 Wright, *Paul and the faithfulness of God*, 620, 1282 (Efeziërs 6), 1287.
- 99 Wright, *Paul and the faithfulness of God*, 1292-1293 (Filippenzen 3:18-19). Voor politiek als specifieke roeping zie Wright, 'Apocalypse and the beauty of God', 206.
- 100 Wright, *Paul and the faithfulness of God*, 1278 ('by being what ... they were ...') 1279, 1299, 1508 (n85).
- 101 Vooral door de geschiedschrijver Livius en de dichter Vergilius; zie Wright, *Paul and the Faithfulness of God*, 1281-1282, en voor heel deze alinea ook 1276, 1294 en 1099 (Wright ontleent veel aan Oliver O'Donovan, zegt hij).
- 102 Rond Rousas J. Rushdoony (1916-2001). Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Reconstructionism.
- 103 De *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561, geschreven door de calvinist Guido de Brès), artikel 36, bevat de beruchte zin: 'En hun taak is niet alleen acht te geven op de openbare orde en daarover te waken, maar ook de hand te houden aan de heilige bediening van de kerk, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, het rijk van de antichrist te vernietigen en het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God door een ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt.'
- 104 Christopher J.H. Wright, *Old Testament Ethics for the people of God* (Downers Grove 2004) 225.
- 105 André Rouvoet, *Reformatiorische staatsvisie* (Nunspeet 1992) 116. Rouvoet kan met (b') 'in grote lijnen' uit de voeten, als 'theocratische gezindheid': vanuit de erkenning van Gods soevereiniteit behoort men goddelijke normen te laten doorwerken op alle levensterreinen. 'Men' is dan niet alleen elke christen, maar elke overheid als 'dienares van God'. Zo is theocratie geen alternatieve staatsvorm, maar een na te streven gezindheid *binnen* bestaande regeringsvormen zoals de huidige democratie.
- 106 Een ideale wereld zou immers aangebroken zijn wanneer op heel de aarde Gods geboden leidend en nageleefd worden. Hier *beneden* is dat volmaakte Koninkrijk echter niet, hoezeer deze geboden ook

Wat is wijsheid?

- bindend zijn en goed voor alle mensen.
- 107 Zie hoofdstuk 1 (na tabel 1 over inclusiviteit in fasen), (d). Vgl. Paulus voor Festus en Herodes Agrippa II (Handelingen 26:29).
- 108 Jochem Douma, *Vrede in de maatschappij* (Kampen 1985) 10-12. A.J. Verbrugh, *Universeel en anti-revolutionair*, III (Groningen 1985) 32v. Verbrugh verdedigt 'oppervlakkige christianisering' als mogelijk, maar tijdelijk 'tussenstation'.
- 109 Miroslav Volf, *A Public Faith. How Followers of Christ Should Serve the Common Good* (Grand Rapids 2011) 14. Volf verbindt een dergelijk polytheïsme met de diverse kringen waarin het moderne leven is gedifferentieerd (thuis, werk, kerk...). Hij verwijst daarbij (150n15) naar H. Richard Niebuhr.
- 110 Yvonne Zonderop, 'We moeten de bezieling uit onszelf halen', *De Groene Amsterdammer* (11 november 2015). Dit is een interview met Hans Boutelier n.a.v. zijn boek *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*.
- 111 Voor een gedetailleerde analyse van de *functies* die overheden verliezen dan wel behouden, gegeven het Heer-zijn van Jezus Christus, zie: Oliver O'Donovan, *The Desire of the Nations. Rediscovering the Roots of Political Theology* (Cambridge 1996).
- 112 Al kun je een totalitair regime voorhouden dat mensen geen andere goden behoren te erkennen dan de Enige en dat ook overheden Christus dienen te erkennen als hun Heer. In een directe confrontatie met zo'n regime valt de evangelische boodschap van de kerk en haar politieke boodschap vrijwel samen.
- 113 Tom Wright, *Revelation for everyone* (London 2011) 161 (bij Openbaring 18:1-8). Wright schrijft: 'structures of authority are part of the good creation (Colossians 1.15-16). The problem comes when those structures arrogate to themselves powers beyond those of being humble servants of God (...)'.
114 Onder deze titel geeft W. Cavanaugh een levensschets en karakteristiek van Hauerwas in: *The Hauerwas Reader*. Michael G. Cartwright en John Berkman eds. (Durham en London 2001) 17-32. Vgl. ook het interview met hem in Herman Paul, Bart Wallet red., *Oefenplaatsen. Tegendraadse theologen over kerk en ethiek* (Zoetermeer 2012) 42-56.
- 115 Michael G. Cartwright, 'Afterword: Stanley Hauerwas' Essays in Theological Ethics: A Reader's Guide', in: *The Hauerwas Reader*, 623-671, aldaar 666n46.
- 116 Richard Adams' roman *Waterhip Down* (1972). Voor de verfilming schreef Art Garfunkel muziek, o.a. het nummer *Bright eyes*.
- 117 Stanley Hauerwas, 'Waarom de "sektarische verleiding" een verkeerde voorstelling van zaken is', in: *Een robuuste kerk. De christelijke gemeente in een postchristelijke samenleving*. Esther Jonker, Herman Paul en Bart Wallet, red. (Zoetermeer 2010), 226-244, citaat: 241. Vgl. J.D.Th. Wassenaar, *Vreemdelingschap. Historische en hedendaagse stemmen uit kerk en theologie*. Zoetermeer 2014, 303; Stanley Hauerwas, *A better hope. Resources for a Church confronting capitalism, democracy, and postmodernity* (Grand Rapids 2000) 23-24: 'I have never sought to justify Christian withdrawal from social and political involvement; I have just wanted us to be involved as Christians.' Vgl. *Hauerwas Reader*, 477: 'Am I therefore suggesting that Christians must "withdraw" from the social, political and economical life of America? I am certainly not arguing that.' (vgl. *Hauerwas Reader*, 102-105, 307, 517).
- 118 Stanley Hauerwas, *With the grain of the universe. The Church's witness and natural theology* (Grand Rapids 2001) 203.
- 119 Hun 'Declaration' is opgenomen als Appendix van zijn *A Better Hope*, 211-215 (citaat: 214). Zie <http://www.ekklesiaproject.org>.
- 120 Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 76.
- 121 *Nederlands Dagblad* (19 maart 2015).
- 122 *Handelingen Tweede Kamer* (30 mei 2008). Zie het verslag hierover in *NRC Handelsblad*: http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1903748.ece/Ophef_over_embryoselectie_gesust_na_inmenging_van_Balkenende.
- 123 In Hitler-Duitsland werd de *Bekennende Kirche* als kerk zichtbaar, onmiskenbaar met een politieke lading.

- 124 Stefan Paas, 'De tweede stem zingen. Een christelijke bijdrage aan het publieke debat', in: Wolter Huttinga en Geert Jan Spijker (red.), *Macht en overtuiging* (Amersfoort 2007) 10-19, aldaar 10-11.
- 125 Zie Paas (2015) in noot 17.
- 126 Matteüs 21:15-16.
- 127 Galaten 6:10.
- 128 Galaten 5:22.
- 129 Tom Wright, *Goed leven. Over christelijke karaktervorming* (Franeker 2012) 63, 160, 291.
- 130 *Dienstbaarheid, Vrijheid, Duurzaamheid. Kernwaarden van de Christen Unie* (Amersfoort 2011) 15.
- 131 Althusius, *Politica*, hoofdstuk 1.
- 132 Voor 'informele politiek' gebruikt Ulrich Beck de term *subpolitiek*: 'subpolitical cultures, subpolitical level'. Zie U. Beck, 'Zombie categories. Interview with Ulrich Beck', in: U. Beck en E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences* (Londen 2002) 202-213, aldaar 207-208, 212. Vgl. James Kennedy, *Verlicht Den Haag of verdacht geloof. Over de politieke grenzen van religie* (Amersfoort 2008) 20 ('nieuwe vormen van engagement').
- 133 Achtereenvolgens: Matteüs 5:14; Openbaring 20; Johannes 18:36 (Jesus tegenover Pilatus).
- 134 1 Petrus 2:9; Filippenzen 3:20. Zie bij O'Donovan hier vooral *Ways of judgment*, hoofdstuk 15 ('Household and City').
- 135 Ad de Bruijne, 'Samen één offer voor God', in: James Kennedy en Pieter Vos ed., *Oefenen in discipelschap. De gemeente als groeiplaats van het goede leven* (Zoetermeer 2015) 51-70, aldaar 57v.
- 136 Luke Bretherton, *Christianity and contemporary politics* (Chichester 2010) 29n71: 'O'Donovan's account of judgment ... is the fullest account available of political judgment that takes seriously ... a sinful world after the exaltation of Jesus Christ'.
- 137 O'Donovan, *Ways of judgment*, 240.
- 138 Ad de Bruijne, *Levend in Leviathan. Een onderzoek naar de theorie over 'christendom' in de politieke theologie van Oliver O'Donovan* (Kampen 2006).
- 139 O'Donovan, *Ways of judgment*, 236.
- 140 Zie het portret van Nicholas Wolterstorff. In recenter werk lijkt ook O'Donovan meer aandacht te geven aan het subjectieve, menselijke functioneren binnen een omvattende orde of binnen een kerk-gemeenschap. Zie: Oliver O'Donovan, *Self, world and time. Ethics as theology 1: An induction* (Grand Rapids 2013).
- 141 Rudy Andeweg en Jacques Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen. De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).
- 142 Website: <http://g1000.nu>.
- 143 Marja Jager-Vreugdenhil, *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken* (Amsterdam 2012) 32v., 45-49.
- 144 Willem Schinkel, *De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek* (Amsterdam 2012) 339 resp. 264 (cursivering toegevoegd).
- 145 Geert Jan Spijker, State, nation and integration. An analysis of Dooyeweerd's concept of public-legal integration, 26. (Ongepubliceerde scriptie Master Christian Studies of Science and Society, VU, 2005). Spijker baseerde zich op Herman Dooyeweerd, *New Critique of Theoretical Thought* III (1955) 568-569.
- 146 Zie Jan Wilem Duyvendak, Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. (Amsterdam 2009).
- 147 Zie vooral Sarah L. de Lange e.a. red., *Politieke patijen: overbodig of nodig* (Den Haag 2014). Vgl. ook (online) publicaties van Arno F.A. Korsten.
- 148 Raad voor het Openbaar Bestuur, *Vertrouwen op democratie* (Den Haag 2010).
- 149 *European trusted brands*, onderzoek in 2009 uitgevoerd voor *Reader's Digest*. Over dit onderzoek: <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/vertrouwen-in-politici-naar-dieptepunt.115703.lynkx>. SCP-onderzoek in 2015 geeft overigens een nog lager percentage aan van mensen met vertrouwen in 'kerken en religieuze organisaties' dan in 'de regering'. Zie: Rob Bijl e.a.

Wat is wijsheid?

- red., *De sociale staat van Nederland 2015* (Den Haag 2015) 71 (13% resp. 15%).
- 150 De Lange e.a. red., *Politieke partijen: overbodig of nodig*, 166vv. Putters, *Maatschappelijke tegenstellingen* (zie noot 27). Rudy Andeweg en Jacques Thomassen ed., *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011). Geert Jan Spijker, 'Vertrouwen en onbehagen in onze democratie', *Denkwijzer* 11.2 (2011) 12-17. Roel Kuiper, *Reformatorische partijvisie* (Nunspeet 1996) 14, 69.
- 151 De kiesdeler van de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 was 62.829 stemmen.
- 152 In visies op de lange termijn wordt de duurzaamheid van de (meerpartijen)democratie fundamenteel ter discussie gesteld dan hier, rond dit kader. Zie bijvoorbeeld Ad de Bruine, 'Van christelijke democratie naar postchristelijke dictatuur? De onoplosbare crisis van de westerse democratie', *Denkwijzer* 14.1 (2014) 7-11.
- 153 Putters, *Maatschappelijke tegenstellingen*, 11 ('Nieuwe combinaties van representatieve en participatieve democratie').
- 154 Schinkel (2012) bepleit daarbij als tegenmacht tegen onder meer de media onder andere een vernieuwde (samenstelling van de) Raad van State.
- 155 A. van de Beek, *Een lichtkring om het kruis. Scheppingsleer in christologisch perspectief* (Zoetermeer 2014) 158 ('ongehoorzaamheid en geweld'), 160.
- 156 K. Barth, *Der Römerbrief* (Zürich 1999, oorspronkelijke uitgave 1922), 14 (oorspr. 13; bij Romeinen 1:16).
- 157 K. Barth, *Christengemeinde und Bürgergemeinde* (Stuttgart 1946) 32-42; citaat: 44 (vgl. hierna van p.32: 'immer und unter alle Umstände'; 42-43, 45).
- 158 Barth, *Christengemeinde und Bürgergemeinde*. 32 resp. 39.
- 159 Van de Beek, *Een lichtkring*, 68 resp. 72n166 (de 'politieke kier' is hier groter dan in zijn *Lichaam en Geest van Christus* (2012, 124-126)).
- 160 *NRC Handelsblad* (9 november 2015). Online raadpleegbaar: <http://www.nrc.nl/next/2015/11/09/rutte-is-een-gelovig-man-maar-hij-mag-het-niet-to-1555292>.
- 161 *Nederlands Dagblad* (23 augustus 2012).
- 162 Zie bijvoorbeeld: Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede, *Compendium van de sociale leer van de Kerk* (Brussel 2004).
- 163 Paas, 'Een liberale injectie', 202-211. Bordeelvrije zones blijven verdedigbaar, maar de gronden daarvoor moeten draaien om een leefbare samenleving, niet om het hart van mensen zoals dat aangesproken wordt met het gebod 'U zult geen overspel plegen'. Zie hoofdstuk 4.
- 164 Vgl. over het blijvende belang van instituties: hoofdstuk 6.
- 165 Voor meer historische achtergrond, zie Rob Nijhoff, 'NetwerkC: mobiliseren vanuit warme centra', in Hans Burger en Geert Jan Spijker (red.), *Open voor God. Charles Taylor en christen-zijn in een seculiere tijd* (Barneveld 2014) 117-133.
- 166 Denk bijv. aan *ForumC* of – zonder 'linksige' versmalling – *De Rode Hoed*.
- 167 Websites van deze organisaties: <http://www.ecpm.info>, <http://www.ecpf.info> en <http://www.ecpyn.org>.
- 168 Vgl. het pleidooi van de GroenLinks-theologe Erica Meijers, 'Schat religie op waarde', *De Helling* 28.4 (2015), online raadpleegbaar: <http://bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/schat-religie-op-waarde>. En zie ook Erica Meijers, 'Verminder polarisatie secularisme en religie', *De Linker Wang* (december 2015), eveneens online: <http://www.linkerwang.nl/CMS/wp-content/uploads/2015/11/DLW-dec-2015-4-5.pdf>.
- 169 Vgl. de SCP-onderzoekscijfers in noot 149.

